

Otevřený časopis pro
filosofii a společenské
vědy věnovaný
tématům, jež jsou pro
nás zajímavá a
podnětná právě dnes.

vydává KFSV FF UHK

šéfredaktor: L. Koreň
red. rada: O. Beran,
J. Daneš,
P. Glombíček, T. Hirt,
J. Hvorecký,
V. Kolman, L. Kvasz,
R. Maco, T. Marvan,
M. Paleček,
J. Peregrin, M. Hradá,
O. Švec, E. Zeleňák

vychází elektronicky,
dvakrát ročně

ISSN 1804-0969

RŮČNÍK OSMÝ, ČÍSLO DVA, PODZIM 2016

OBSAH

Články:

<i>F. Tvrdý:</i>	Střet kontinentální a analytické filozofie	3
<i>Z. Rybaříková:</i>	Two Series of Time	20
<i>J. Zeman:</i>	Metafora jako prubírský kámen teorií významu	37
<i>H. Janoušek:</i>	Časové vědomí a Husserlova kritika Brentana	59

Překlady:

<i>H. Janoušek:</i>	K fenomenologii časového vědomí	82
---------------------	--	----

Střet kontinentální a analytické filozofie¹

The Clash of Continental and Analytic Philosophy

Filip Tvrký

Filozofická fakulta
Univerzity Palackého
Křížkovského 12, 771 80 Olomouc
filip.tvrdy@upol.cz

Abstrakt/Abstract

Článek se zabývá dějinami střetu mezi analytickou a kontinentální tradicí, který dominoval filozofii 20. století. I když obě tradice vzešly ze stejného intelektuálního prostředí a byly výrazně ovlivněny novokantovstvím, přesto se jejich vzájemné nepochopení postupem času prohlubovalo a při několika příležitostech situace přerostla v otevřené nepřátelství. V článku je popsáno deset nejzávažnějších konfliktů: Russell vs. Bergson, Schlick vs. Husserl, Carnap vs. Heidegger, Ryle vs. Heidegger, Popperova kritika pseudovědy, konference v Royaumont, Searle vs. Derrida, odhalení Heideggerovy nacistické minulosti, Derridův čestný doktorát z Cambridge a Sokalův podvrh. Na počátku 21. století se ukazuje, že rozepře analytické a kontinentální filozofie se vyčerpala. Mnohem podstatnější je spor o samotnou metodologii filozofie, jenž se projevuje v rozhraní mezi naturalisticky a antinaturalisticky zaměřenými mysliteli.

The article focuses on the history of the conflict between analytic and continental tradition, which dominated the philosophy of the 20th century. Although both traditions originated from the same intellectual environment and were heavily influenced by Neo-Kantianism, their mutual lack of understanding progressed over time and, on several occasions, the situation grew into open hostility. The article describes the ten most serious conflicts: Russell vs. Bergson, Schlick vs. Husserl, Carnap vs. Heidegger, Ryle vs. Heidegger, Popper's critique of pseudoscience, conference in Royaumont, Searle vs. Derrida, the revelation of Heidegger's Nazi past, Derrida's Honorary Doctorate from Cambridge, and

¹ Studie vznikla v rámci projektu „Epistemologický status vědy a problém demarkace pseudovědy“ (Fond pro podporu vědecké činnosti FF UP 2014 – 2016, č. p. 452100761). Původně byla pronesena jako úvodní přednáška stejnojmenného volitelného kurzu, který byl vyučován na katedře filozofie FF UP v letním semestru 2015/2016 pod vedením dr. Martina Jabůrka a autora. Chtěl bych poděkovat za pomoc s překladem anglických pasáží Michaele Čakányové a za obsahové připomínky jednomu z anonymních recenzentů.

Sokal's scam. At the beginning of the 21st century it turns out that the conflict between analytic and continental philosophy has been exhausted. What is more substantial is the dispute over the philosophical methodology, which is reflected in the division into naturalistic and anti-naturalistic thinkers.

Filozofii 20. století dominoval střet dvou velkých tradic, které vznikly v kontextu německého novokantovství. Rozdíl mezi analytickou a kontinentální filozofií měl přitom kořeny hlouběji v minulosti, protože už v raném novověku se začaly projevovat rozdíly mezi jednotlivými národními školami. Britský empirismus se od počátku kriticky vymezoval vůči kontinentálnímu racionalismu, zatímco později se podobně geograficky oddělily scientistické a romantické směry navazující na osvícenství. Vždy se ovšem našly výjimky z těchto nedostatečně specifikovaných pozic, například Gassendi měl blíže k Hobbesovu materialismu než Descartovu dualismu, cambridgeští platonici přijímali racionalistickou epistemologii, s přírodní vědou sympatizující Comte byl Francouzem a podobně. Avšak existence odchylek vždy nemusí představovat důvod pro opuštění pravidla, jak ještě uvidíme na pozdějším vývoji.

Pro potřeby tohoto přehledového článku si dovoluji didaktické zjednodušení a budu tvrdit, že i přes značnou multiparadigmatičnost můžeme ve filozofii 20. století určit tři akademicky důležité směry, kterými jsou analytická filozofie, fenomenologie a strukturalismus. Zatímco analytická filozofie se ujala především v anglofonním prostředí, i když vznikla v Německu a Rakousku, fenomenologie a strukturalismus aspoň zpočátku vzkvétaly v německy a francouzsky mluvící Evropě. Postupem času se původně poněkud nejasné rozhraní zvyrazňovalo a příkop oddělující obě tradice se prohluboval až do té míry, že zabránil účinné komunikaci mezi čím dál více zneprátelenými tábory. Kontinentální filozofové těm analytickým vyčítali příliš technické pojetí disciplíny a nekritické přejímání vědeckých kritérií smysluplnosti, zatímco analytičtí filozofové nemohli kontinentálním odpustit nedbalý způsob vyjadřování a lhostejnost k dodržování zásad dokazování. Když se náhodou objevili myslitelé, kteří měli zájem o obnovu zpřetrhaných vztahů, setkalo se jejich snažení často s nevšímavostí či odsouzením. Situace ale jen málokdy přerostla v otevřený konflikt, protože analytická a kontinentální filozofie měly naštěstí jen nepatrný průnik témat. Navíc vzájemně těžko přeložitelné žargony, které si tradice časem vytvořily, ani neumožňovaly navázání dialogu. Je přitom paradoxní, že fenomenologie a analytická filozofie měly společné počátky v novokantovství – například Heidegger studoval u významného představitele badenské školy Heinricha Rickerta, který významně ovlivnil i Carnapa.² Proto i hlavní otázky, na které se fenomenologové a analytičtí filozofové

² Pro detailní analýzu vzájemných vztahů v rakouské a německé filozofii na přelomu 19. a 20. století viz Collins (2002, s. 718). Vliv Rickerta na Carnapovo dílo analyzuje např. Leinonen (2016).

zpočátku pokoušeli najít odpověď, vycházely z Kantova odkazu: Lze v poznávacím procesu dospět k věcem samotným? Existují syntetické soudy a priori? Je možné a žádoucí budovat filozofii po vzoru vědy?

V tomto článku se pokusím vylíčit některé z konfliktů, v nichž se analytici a kontinentální filozofové angažovali.³ Zařadil jsem do nich deset nejzávažnějších, které podstatně ovlivnily vzájemné vztahy mezi oběma tradicemi. Patří sem spor Russella a Bergsona o evoluci a o povahu intuice; Schlickova kritika Husserlovy fenomenologické metody; Carnapova analýza jazyka Heideggerovy metafyziky; Rylova recenze Heideggerova spisu *Sein und Zeit*; Popperova analýza podmínek pro demarkaci pseudovědy; konference v Royaumont, na níž se plně projevil antagonismus mezi analytickými a kontinentálními filozofy; debata mezi Searlem a Derridou o mluvních aktech a obskurantismu; Faríasovo odhalení Heideggerovy nacistické minulosti; udělení čestného doktorátu Derridovi na univerzitě v Cambridgi; „science wars“ a Sokalův podvrh. V závěru ukážu, že střet kontinentální a analytické odnože se již vyčerpal, protože jedna ze stran dnešní filozofii vcelku jednoznačně dominuje. Upozorním také na existenci jiného rozhraní, jež má pro budoucnost filozofie mnohem významnější důsledky.

1912: Russell vs. Bergson o evoluci a intuici

Když G. E. Moore a Bertrand Russell iniciovali rebelii vůči britské akademické filozofii, jež vyvrcholila vznikem cambridgeského novorealismu, směřovali svůj hlavní útok na dobové hegelianství. Především Russell se stal notoricky známým kvůli svému takřka univerzálnímu odmítání předchozích filozofických směrů, v *A History of Western Philosophy* měl pochopení jen pro pragmatismus a logický pozitivismus. Kritikou nešetřil ani své současníky, jak je vidět na příkrém odsudku myšlení Henriho Bergsona. V roce 1911 vyšel anglický překlad knihy *Vývoj tvořivý*, v níž Bergson postuloval *élan vital* jako hybnou sílu zajišťující sebeorganizaci organismů.⁴ Z Bergsona se tak na krátkou dobu stal vzor humanitního badatele, který svými elegantními texty dokázal konkurovat teoriím přírodních vědců. Tato idyla však vzala rychlý konec, když Russell ostře zamítl Bergsonovu teleologickou interpretaci darwinismu, díky čemuž byl francouzský autor v anglofonním světě v podstatě znemožněn. Hlavním důvodem pro Russellovu kritiku bylo Bergsonovo upřednostňování instinktů a intuice před racionální argumentací, vědeckým poznáním a zdravým rozumem.⁵ Russell jako příznivec

³ Vycházím z celé řady publikací, v nichž byly některé epizody popsány: Glock (2008, s. 255–261), Moran (2010), Chase & Reynolds (2011), Vrahimis (2013).

⁴ Bergson (1907).

⁵ Rusell (1912), podobnou argumentaci lze najít i v Russell (2015).

scientistického obrazu světa k tomu ironicky poznamenal, že „instinkt se nejlépe projevuje u mravenců, včel a Bergsona“.⁶ Podle Russella byl Bergson typickým příkladem antiintelektuálního filozofa, jenž využíval nedostatky rozumu k šíření iracionality. Běžné omyly Bergson považoval za doklad fatální nedostatečnosti lidského myšlení, i ty nejmenší potíže označoval za neřešitelné. Russell také Bergsonovi vyčítal, že pro zvýšení efektu často sahal po metaforách z oblasti matematiky a vědy, aniž by původním teoriím pořádně porozuměl.⁷ Tuto námitku používali i pozdější analytičtí filozofové, kteří si vědeckého pokroku cenili více než jejich kontinentální protějšky. Stejně populární se stala i další Russellova výtky, a tou bylo Bergsonovo přílišné spoléhání na literární styl. V textech francouzského myslitele bylo takřka nemožné vystopovat nějaký argument, a proto si při vyvracení Russell nemohl vzít na pomoc prostředky standardní logiky. Bergsonův imaginativní obraz světa měl svými poetickými kvalitami blízko k Shakespearovi a Shelleymu, ale nelze jej považovat za materiál pro doložení nějakého teoretického stanoviska.⁸ Považuji za pozoruhodné, že Bergsonovi i Russellovi byla udělena Nobelova cena za literaturu, i když z diametrálně odlišných důvodů. U Bergsona výbor ocenil brilantní styl, jakým své myšlenky prezentoval, zatímco v případě Russella se jednalo o propagaci ideálů humanismu a svobody myšlení. I tato rozdílnost se pro budoucí vývoj filozofie měla stát určující.

1918: Schlick vs. Husserl o fenomenologické metodě

První ucelená kritika fenomenologie ze strany analytických filozofů vzešla od iniciátora Vídeňského kruhu Moritze Schlicka. Vztahy mezi oběma směry byly zpočátku spíše přátelské, sám Husserl s programem logického pozitivismu opatrně sympatizoval. Stejně jako Russell Bergsona také Schlick obviňoval Husserla z přílišného spoléhání na intuitivní procesy, které fenomenologie nedokáže pořádně popsat, natož vysvětlit.⁹ Husserl považoval výtky za nepřiměřené, což s hořkostí vyjádřil v předmluvě k druhému vydání druhého svazku *Logische Untersuchungen*:

„Jestliže se o [kritiku] pokusí na základě povrchní četby a z okruhu myšlení, které je fenomenologii cizí, bude zkompromitován každým skutečným znalcem. O tom, jak si mnozí autoři usnadňují situaci pohrdlivými kritikami, s jakou svědomitostí čtou, jaký nesmysl směle připisují mně i fenomenologii, svědčí *Allgemeine Erkenntnistheorie* [sic] Moritze Schlicka, ve které se (na str. 121) s údivem dočítáme: „Tvrdí se (rozuměj v mých

⁶ Russel (1912, s. 323).

⁷ Tamtéž, s. 337.

⁸ Tamtéž, s. 346.

⁹ Schlick (1918, s. 119–124).

Idejích), že existuje určitý zvláštní názor, který nemá být žádným psychickým reálným aktem; a nemůže-li někdo takový do oblasti psychologie spadající ‚prožitek‘ nalézt, řekne se mu, že docela nepochopil tuto nauku, že ještě nepronikl ke správnému zaměření zkušenosti a myšlení, neboť to vyžaduje ‚svébytná a namáhavá studia‘.“ Naprostou nemožnost toho, že bych kdy mohl vyslovit takové bláhové tvrzení, které mi ve výše zdůrazněných větách Schlick připisuje, jakož i nepravdivost jeho dalších výkladů o smyslu fenomenologie musí na první pohled rozeznat každý, kdo je s fenomenologií obeznámen... Musím ještě výslovně poznamenat, že v případě M. Schlicka nejde pouze o irelevantní klopýtnutí, nýbrž o podsouvání falešného smyslu, na němž je celá jeho kritika vybudována.“¹⁰

Schlick zřejmě uznal, že kritika nebyla zcela oprávněná, protože v revidovaném vydání *Allgemeine Erkenntnislehre* z roku 1925 zkrátil kritickou pasáž na pouhý jeden odstavec. Husserl ale přesto změnil názor na vídeňskou školu a v pozdním období pro ni nacházel jen slova odmítání: „Pozitivismus filozofii takříkajíc utíná hlavu.“¹¹ Škoda byla spáchána a nebylo ji možné jen tak napravit.

1929: Carnap vs. Heidegger o jazyku metafyziky

Na filozofické konferenci ve švýcarském Davosu došlo k debatě mezi novokantovcem Ernstem Cassirerem a fenomenologem Martinem Heideggerem.¹² Heidegger si vzal na mušku Kanta, jemuž vytýkal přeceňování schopností lidského rozumu a opomenutí aspektu časovosti při analýze bytí. Novokantovství podle něj situaci ještě zhoršilo, když redukovalo filozofii nejprve na epistemologii, pak na antropologii a nakonec na teorii kultury. Konference se pasivně účastnil mladý Rudolf Carnap a Heideggerova kritika ustrnulého akademického prostředí mu nejprve imponovala. Do svého deníku si poznamenal, že si s Heideggerem vyšli na procházku a notovali si v odmítnutí idealismu.¹³ Přátelské vztahy náhle ukončil názorový nesoulad, jenž vyvrcholil roku 1929, kdy Carnap vyslechl Heideggerovu nástupní přednášku na Freiburské univerzitě s názvem „Was ist Metaphysik?“¹⁴. Carnap si uvědomil, že Heideggerův styl filozofování představoval naprostý protiklad k metodě konceptuální analýzy, již začal po vzoru Fregy, Russella a Wittgensteina používat. Roku 1930 publikoval v nově založeném časopise *Erkenntnis* článek „Überwindung der Metaphysik durch logische

¹⁰ Husserl (2012, s. 13–14).

¹¹ Husserl (1996, s. 31).

¹² Heidegger (2004).

¹³ Friedman (2000, s. 7).

¹⁴ Heidegger (1993).

Analyse der Sprache“,¹⁵ v němž si vzal za příklad pokleslého metafyzického žargonu právě úryvky z Heideggerova proslovu. Carnap tvrdil, že věty metafyziky jsou pseudovětami bez významu, které se skládají z pseudopojmů nebo mají defektní logickou syntax. Například pseudopojem „Nic“ nemá empirické příznaky, a proto nemůžeme k větám, v nichž figuruje, nalézt pravdivostní podmínky a přisoudit jim význam. Slavná sentence „Nic nicuje.“ je problematická dvojnásobně, protože obsahuje lexikálně nesprávné výrazy a navíc je syntakticky chybně vytvořena. Heideggerova reakce na sebe nenechala dlouho čekat, nejuceleněji Carnapovi odpověděl v nepublikovaném náčrtu univerzitního kurzu „Úvod do metafyziky“ z letního semestru 1935:

„Ve směru určování „bytí“ z větného „je“ a tak koneckonců jeho znicotňování, který jistým způsobem předznačil Aristotelés, jde ještě dále myslitelské hnutí shromážděné kolem časopisu *Erkenntnis*. Zde má být dosavadní logika nejprve prostředky matematiky a matematického kalkulu přísně vědecky založena a vystavěna, aby pak mohla vybudovat „logicky korektní“ jazyk, v němž se napříště stanou věty metafyziky, které jsou všechny pseudovětami, nemožnými. Tak je jedno z pojednání v tomto časopise nadepsáno: „Překonání metafyziky logickou analýzou jazyka.“ Zde se pod zdáním matematické vědeckosti naplňuje nejzazší zpovrchnění a vykořenění tradované nauky o soudu. Zde jsou dotaženy do konce poslední důsledky myšlení, které započalo s Descartem, pro kterého již pravda není zjevností jsoucího, a takto zapojením pobytu do otevírajícího (se) jsoucna a založením pobytu v něm, nýbrž ji proměňuje v jistotu – v pouhé jistění myšlení, a to matematického oproti tomu všemu, co je matematicky nemyslitelné. Toto pojetí pravdy jako jistoty myšlení vedlo k definitivnímu odbožštění světa... Domněle nejčistší a vědecky nejprísnejší filosofie nevidí nesmysl spočívající v tom, že totiž matematické myšlení je jen zcela určitou a předmětně zcela prázdnou formou myšlení a že jako takové vždy ještě předpokládá logiku stejně jako vztah k předmětu vůbec, tudíž matematickou metodou nemůže být nijak a nikdy myšlení jako takové, natož plné a původní myšlení bytí, vyčerpáno nebo jen uchopeno.“¹⁶

Jedná se o učebnicový příklad sporu mezi analytickou a kontinentální tradicí. Carnap odsoudil Heideggera kvůli používání jazyka, které odporuje zásadám formální logiky a vytváří iluzi závažnosti sdělení. Heidegger se bránil odkazem na údajnou plytkost kritiky a Carnapovu neschopnost nahlédnout hloubku prezentovaných myšlenek. Tyto

¹⁵ Carnap (1991).

¹⁶ Citováno podle Nitsche (2005, s. 220–222).

argumentační postupy se budou opakovat i u jejich následovníků, nedorozumění se však bude ještě stupňovat.

1929: Rylova recenze *Sein und Zeit*

Recenze oxfordského filozofa Gilberta Ryla byla publikována v prestižním časopise *Mind*, a to pouhé dva roky po německém vydání Heideggerovy knihy *Sein und Zeit*. Tehdy ještě neexistovaly překlady Husserla a Heideggera do angličtiny a v Británii bylo povědomí o dobové německé filozofii velmi nízké. Ryle proto nejprve popsal pojem intencionality u Bolzana a Brentana, nastínil základy Husserlovy teorie a teprve pak se věnoval Heideggerovi. S odstupem času není snadné pochopit, nakolik byl Ryle vůči fenomenologii kritický. Některé pasáže působí velice odmítavě, jiné je zase možné interpretovat jako zdvořilostní fráze nebo ironické pošklebky. Recenze začíná následujícím vyznáním:

„Jedná se o velice obtížné a důležité dílo, které představuje velký krok v uplatnění ‚fenomenologické metody‘, i když mám podezření, že je to krok směrem ke katastrofě.“¹⁷

Ryle sice deklaruje, že považuje Heideggera za neoriginálnějšího a nejvlivnějšího Husserlova žáka, nemusí se ale jednat o lichotku. Sám Ryle ve svých pracích termín „fenomenologie“ občas používal, ale v poněkud jiném kontextu, neboť tak označoval vědu zkoumající vnitřní zkušenost. Vůči německé fenomenologické škole ovšem pocítoval averzi, což se projevilo ještě výrazněji v pozdějším období, například na konferenci v Royaumont. Fenomenologie má podle něj nebezpečné konsekvence, protože chce být jakousi fundamentální disciplínou předcházející jakékoli vědecké bádání. Poznatky fenomenologie by pak nebylo možné ověřovat pomocí běžných empirických metod, což by fenomenologii propůjčilo nezasloužený punc naprosto jisté vědy. Ve skutečnosti je pouze dogmatickým projektem, který z neochoty k revizím činí epistemologickou ctnost. Heidegger navíc pro svou filozofii vytvořil zcela nový žargon, který měl původ v metaforách předvědeckého jazyka a vyznačoval se velmi nízkou srozumitelností. Například termín „Dasein“, který je pro porozumění Heideggerovi klíčový, byl nedostatečně nadefinován, což umožňuje vznik zmatečných a protichůdných interpretací. Důsledné používání fenomenologické metody podle Ryla nutně vede ke krajnímu idealismu a solipsismu, což je v příkrém rozporu se stavem současné vědy a filozofie. Ryle svou recenzi uzavřel varováním, že fenomenologie míří k úpadku a pohromě, protože jejím důsledkem je buď sebevyvracející se subjektivismus, nebo zhoubný mysticismus. V poslední větě uvedl jediná pozitiva celé

¹⁷ Ryle (1929, s. 355).

knihy: je krásně vytištěna a má široké okraje. Pokud je mi známo, ponechal Heidegger tento polemický text bez reakce.

1953: Popper o demarkaci pseudovědy

Důležitým tématem analytické filozofie bylo od jejího počátku nalezení demarkační linie mezi smyslem a nesmyslem, filozofií a metafyzikou, vědou a pseudovědou. Po Wittgensteinovi a Carnapovi se problematikou intenzivně zabýval Karl Popper, který za kritérium vědeckosti považoval falzifikaci, tedy otevření možnosti empirického vyvrácení teorie. Toto měřítko se nemuselo vztahovat jen na přírodní vědy, protože Popperovým zájmem byly i disciplíny společenské a humanitní. Popper kritizoval marxismus už v *Otevřené společnosti a jejích nepřátelích*, ale teprve v přednášce „Science: Conjectures and Refutations“ z roku 1953 jej společně s freudiánstvím zařadil mezi pseudovědecké teorie.¹⁸ O marxismu Popper tvrdil, že historickým vývojem falzifikované předpovědi bývají zpětně aktualizovány, aby lépe odpovídaly skutečnosti, z čehož plyne jakýsi permanentní revizionismus. Psychoanalýza je na tom metodologicky ještě hůře, protože její zdánlivě vědecké předpovědi jsou už předem imunizovány vůči možnosti falzifikace. Podle Poppera je psychoanalýza nastavená tak, aby ji podpořila jakákoli evidence, přičemž takto obecně formulované teorie nakonec mají nulovou explanační sílu. Obě Popperovy výtky byly s velkou pravděpodobností mířeny na představitele frankfurtské školy, čemuž se její představitelé pod vedením Theodora Adorna vehementně bránili. Spor nakonec přerostl do obecnější diskuze o metodologii společenských věd, v nichž se střetávají pozitivistické a hermeneutické tendence. Výsledkem kontroverze byl sborník *Der Positivismusstreit in der deutschen Sociologie*, v němž se k problematice vyjádřil nejen Adorno, ale i Hans Albert, Ralf Dahrendorf, Jürgen Habermas a Harald Pilot.¹⁹ Snad ještě vážnější situace nastala v oblasti frankofonní filozofie. Podle dosti standardní interpretace Paula Ricœura došlo ve Francii 60. let k přesunu zájmu od „tří H“, kterými byli Hegel, Husserl a Heidegger, ke „třem mistrům podezřívání“, mezi něž byl řazen Marx, Nietzsche a Freud.²⁰ Popperova kritika tak zasáhla hned dva ze tří hlavních zdrojů francouzské filozofie, a pokud by byla skutečně úspěšná, musela by vést k opuštění jejích klíčových předpokladů.

¹⁸ Popper (1963).

¹⁹ Adorno (1969).

²⁰ Ricœur (1965) a Descombes (1995).

1958: Konference v Royaumont

V roce 1958 byla ve francouzském Royaumont uspořádána konference angloamerických a kontinentálních filozofů s názvem „La Philosophie Analytique“. Cílem bylo znovu navázat komunikaci, která byla v uplynulých desetiletích přerušena. Přípravu akce provázal optimismus a organizátoři se těšili vidinou, že se podaří zacetit rozkol, jenž podle některých započal už v dílech Fregy a Husserla.²¹ Mezi hosty patřili představitelé logického pozitivismu jako A. J. Ayer a W. V. O. Quine, zástupci oxfordské školy přirozeného jazyka J. L. Austin, R. M. Hare, Gilbert Ryle, P. F. Strawson a J. O. Urmson, morální filozofové Charles Taylor a Bernard Williams, tábor fenomenologů představovali H. L. Van Breda, Maurice Merleau-Ponty a Jean Wahl. Podle všech zúčastněných stran ale konference skončila fiaskem a propast mezi hnutími se proti očekáváním ještě víc prohloubila. Z referátů čišelo vzájemné nepochopení, z mnohých dokonce despekt.²² Přezíravý postoj byl charakteristický především pro zastánce analytické filozofie. Patrné je to z vystoupení Gilberta Ryla, jenž nejprve představil dosti zkreslenou verzi fenomenologie Edmunda Husserla, aby ji pak mohl snadno odmítnout jako metodologicky nedostatečnou. Následující citace může sloužit jako názorná ukázka arogance ve filozofických debatách:

„Tato karikatura Husserlovy fenomenologie má poukázat na její odlišnost od některých převažujících rysů současné filozofie, zvláště filozofie myslí v anglicky mluvícím světě... Domnívám se, že naši myslitelé jsou imunní vůči představě filozofie jako královny vědy, protože ve svých životech na cambridgeských a oxfordských kolejích každodenně přicházejí do styku se skutečnými vědci. Nároky na vůdcovství zmizí, jakmile se začne s vyprávěním vtipů po jídle. Husserl psal, jako by se nikdy nesetkal s vědcem – nebo vtipem.“²³

Zajímavé je, že v Rylově textu se asi poprvé setkáme s obratem „kontinentální filozofie“. Nezávisle na něm termín použil Maurice Mandelbaum v inauguračním projevu při nástupu do funkce prezidenta východní divize American Philosophy Association, tentokrát už byl postaven do protikladu k „analytické filozofii“.²⁴ Spor mezi oběma tradicemi měl tedy od začátku 60. let jasné sémantické vymezení.

²¹ Overgaard (2010).

²² Příspěvky z konference byly souhrnně publikovány ve Wahl (1962).

²³ V originále „Fuehrership“, Ryle (2009, s. 188–189).

²⁴ Mandelbaum (1962).

1977: Searle vs. Derrida o mluvních aktech

Na začátku 70. let se izraelský filozof Yehoshua Bar-Hillel během pobytu v Německu seznámil s teorií komunikace Jürgena Habermase, jež vycházela z Austinova a Searlova pojetí mluvních aktů.²⁵ Bar-Hillel dospěl k závěru, že Habermasova koncepce je z formálních i obsahových důvodů nepřijatelná, a v roce 1973 publikoval v časopise *Synthese* její sžíravou kritiku.²⁶ Důvodem odmítnutí byla nesrozumitelnost, terminologická nezakotvenost, dezinterpretace původní teorie, zdánlivá hloubka řešení a obecně nízká kvalita argumentace. Bar-Hillelova kritika ale zůstala bez odpovědi a téměř bez povšimnutí, což se rozhodně nedá říct o poněkud pozdějším sporu na totéž téma. V roce 1977 byl americký filozof John Searle vyzván editory časopisu *Glyph*, aby sepsal kritickou reakci na pojetí teorie mluvních aktů u francouzského dekonstruktivisty Jacquese Derridy. Výchozím bodem měla být esej „Signature événement contexte“, v níž Derrida nastínil své čtení Austina a domyslel jeho důsledky pro rozlišení mezi běžným a parazitárním kontextem. Závěrem komplikovaně napsaného textu bylo rozhodné tvrzení, že komunikace není nástrojem předávání smyslu nebo směřování intencí.²⁷ Searle se – jak se dalo očekávat – k Derridově interpretaci teorie, na níž se autorsky spolupodílel, postavil velmi odmítavě. Hned na začátku upozornil, že svůj text nepovažuje za příspěvek do diskuze mezi dvěma odlišnými filozofickými tradicemi, ale jen za kritiku jednoho konkrétního myslitele. Podle Searla obsahuje Derridův článek několik pojmových konfúzí, Derrida nechápe například rozdíl mezi psaným a mluveným projevem. Zaměňuje také opakovatelnost lingvistických pravidel s trvalostí písemného záznamu, kvůli čemuž nedokáže správně vyložit samotnou povahu mluvních aktů.²⁸ Francouzský provokatér na Searlovu kritiku odpověděl po svém, a to ve sborníku s názvem *Limited Inc.* Jeho součástí byla i Derridova původní esej, ale protože Searle nedal svolení s vydáním své odezvy, obsahuje kniha jen třístránkové shrnutí jejích hlavních tezí. Nejrozsáhlejší je Derridova reakce na Searlovu kritiku, která má asi devadesát stran a nese stejné jméno jako celá kniha. Derrida sáhl po nevybíravých prostředcích, o úrovni jeho argumentace svědčí skutečnost, že se v úvodu řečnický dotazuje, kdo to vlastně Searle je a zná-li ho vůbec.²⁹ Z nepřilíš pochopitelných důvodů se pak rozhodl svého oponenta přezdívat „Sarl“, což může být souhrnné označení Austinových pokračovatelů, jak Derrida naznačuje, ale také lze tento manévr chápat jako nejapné znevažování nepohodlného odpůrce. Derrida neprojevil sebemenší ochotu používat v diskuzi racionální prostředky, vystačil si s bonmoty, narážkami a jazykovými

²⁵ Habermas (1971).

²⁶ Bar-Hillel (1973).

²⁷ Derrida (1972).

²⁸ Searle (1977).

²⁹ „But where is he? Do I know him?“ (Derrida 1988, s. 29).

hříčkami. Takovému způsobu vedení „argumentace“ lze jen stěží vzdorovat, a proto se také Searle rozhodl dále neangažovat v přímé konfrontaci.

1987: Farías o Heideggerově nacismu

V průběhu 30. let odešla většina rakouských a německých filozofů do exilu. Z prostředí Vídeňského kruhu to byli například Rudolf Carnap, Herbert Feigl, Philipp Frank, Kurt Gödel, Carl Gustav Hempel, Otto Neurath, Karl Popper, Hans Reichenbach, Alfred Tarski nebo Ludwig Wittgenstein, z frankfurtské školy zase Theodor W. Adorno, Erich Fromm, Max Horkheimer a Herbert Marcuse. Tento hromadný exodus židovských či demokraticky smýšlejících filozofů stojí v kontrastu k Heideggerově profesní dráze. Heidegger nejen že v Německu zůstal, ale v dubnu 1933 se stal rektorem Freiburské univerzity a v květnu téhož roku dokonce vstoupil do NSDAP. Postupem času přerušil styky s Husserlem, Hannah Arendtovou a Karlem Jaspersem, odmítal, aby u něj studovali židovští doktorandi. Na funkci rektora rezignoval v dubnu 1934, ale členem strany zůstal až do konce války. V roce 1945 prošel denacifikačním řízením, byl suspendován francouzskými okupačními úřady a do roku 1951 nesměl přednášet. Za své nacistické angažmá se nikdy veřejně neomluvil a této neochotě uznat chybu se snad až příliš poeticky říká „Heideggers Schweigen“. Podobné mlčení bylo charakteristické i pro poválečný vývoj, dokud chilský historik Víctor Farías nepublikoval v roce 1987 knihu *Heidegger y el Nazismo*, jejíž francouzský překlad způsobil nebyvalý skandál.³⁰ Někteří pokračovatelé Heideggerova odkazu se pokoušeli jeho věrnost hitlerovskému režimu bagatelizovat, zatímco jiní popírali souvislost mezi filozofickými teoriemi a špatným morálním charakterem autora.³¹ Pro mnohé analytické filozofy bylo ale odhalení Heideggerovy nacistické minulosti očekávaným vyústěním jeho sporných názorů a bezohledného vyjadřování. Tento postoj zastával například Karl Popper, jenž svou kritiku německé metafyziky přenesl na dosti osobní úroveň:

„Považuji Hegela, a tím spíše Heideggera, za filosoficky zcela prázdné a nezajímavé šovinisty. Nevzpomínám si, že bych kdy Heideggerovi věnoval půl stránky.“³²

Po desetiletích planých diskuzí vyšly roku 2014 pod názvem *Černé sešity* Heideggerovy deníky z let 1931 až 1941, které potvrdily jeho vypjatou nenávist k Židům, sympatie k nacistické ideologii a nedůvěru vůči demokracii.³³ Ukázalo se, že „duchovní nacionální socialismus“ nebyl bezvýznamnou epizodou v životě německého

³⁰ Farías (1987).

³¹ Pro přehled viz Dubský (1997).

³² Popper (1993, s. 17).

³³ Heidegger (2014), viz také komentář editora vydání Trawny (2014).

filozofa, ale hluboce promyšlenou a nedílnou součástí jeho světonázoru. Napjatá situace v heideggerovských kruzích vyvrcholila v lednu 2015, kdy rezignoval Günter Figal na místo předsedy německé Martin-Heidegger-Gesellschaft, což zdůvodnil právě antisemitismem jmenovaných deníků. Odpor k Heideggerovi se tak z analytické filozofie definitivně přenesl i do kontinentální tradice.

1992: Derridův čestný doktorát v Cambridge

V květnu roku 1992 bylo oznámeno, že Jacques Derrida obdrží čestný doktorát na Univerzitě v Cambridge. Proti tomuto rozhodnutí protestovala skupina filozofů spjatých s analytickou i kontinentální tradicí, otevřený dopis do deníku *The Times* napsal Barry Smith a spolupodepsalo jej osmnáct dalších myslitelů: Hans Albert, David Armstrong, Ruth Barcan Marcus, Keith Campbell, Richard Glauser, Rudolf Haller, Massimo Mugnai, Kevin Mulligan, Lorenzo Peña, Willard Van Orman Quine, Wolfgang Röd, Edmund Runggaldier, Karl Schuhmann, Daniel Schulthess, Peter Simons, René Thom, Dallas Willard a Jan Wolenski. Signatáři litovali, že se jim nepodařilo včas získat reakci Johna Searla, který byl iniciativě příznivě nakloněn.³⁴ Uvádím rozsáhlou ukázkou z textu petice, jejíž finální verze byla upravena po konzultacích s právníky novin:

„V očích filozofů a především těch, kteří pracují na čelních katedrách filozofie celého světa, nesplňují Derridovy práce zavedená kritéria jasnosti a přesnosti... Derridova karierní dráha započala ve vzrušujících 60. letech a jeho texty i dnes prokazují původ v tomto období. Mnohé se z podstatné části skládají z propracovaných žertů, narážek, logických hříček a podobně.³⁵ Derrida si podle našeho názoru založil kariéru na tom, že do akademické sféry zavedl triky a fígle, jež jsou vlastní dadaistům a konkrétním básníkům... Pro mnohé francouzské filozofy je Derrida příčinou tichých rozpaků a jeho šaškárny výrazně přispěly k všeobecně rozšířenému názoru, že současná francouzská filozofie si nezaslouží o mnoho víc, než být terčem posměchu. Derridovo rozsáhlé dílo podle nás napíná běžné formy akademické činnosti až k hranici jejich rozpoznatelnosti. Především ale – jak se může každý čtenář snadno přesvědčit na jakékoli stránce – jsou jeho díla napsána stylem, který znemožňuje porozumění... Domníváme se, že akademický status, který je založen na napůl srozumitelných útocích proti hodnotám rozumu, pravdy a

³⁴ Sims (1999).

³⁵ V originále používají autoři petice Derridův novotvar „logical phallusies“, který nepřesně překládám jako „logické hříčky“. Situace je ovšem spletitější, protože „fallacy“ označuje „mylnou představu“ nebo „blud“, zatímco „phallus“ nepřekvapivě „falus“.

vzdělanosti, není dostatečným důvodem pro udělení čestného titulu od význačné univerzity.“³⁶

Kvůli kontroverzi bylo uspořádáno hlasování mezi vyučujícími na Cambridgeské univerzitě, které dopadlo poměrem 336 ku 204 v Derridův prospěch.

1996: „Science wars“ a Sokalův podvrh

V první polovině 90. let se někteří vědci a filozofové vědy začali znepokojovat nad způsobem, jakým myslitelé kontinentální tradice – především poststrukturalisté a postmodernisté – používali vědecké poznatky k ilustraci svých teorií. Roku 1994 publikovali biolog Paul R. Gross a matematik Norman Levitt knihu *Higher Superstition*, kde odhalili zneužívání vědy k politickým cílům, jež podle nich prováděli postmodernou ovlivnění myslitelé řazení k levičím.³⁷ Kniha se stala inspirací pro amerického matematika a fyzika Alana Sokala, jenž zveřejnil parodický článek s dosti podezřelým názvem „Překračování hranic: k transformativní hermeneutice kvantové gravitace“.³⁸ Text byl úmyslně napsán nesrozumitelným stylem a obsahoval celou řadu faktických chyb, ale přesto bez větších potíží prošel recenzním řízením a byl přijat do časopisu *Social Text*. Sokal v návaznosti na svůj podvrh vydal monografii *Intellectual Impostures*, v níž společně s dalším fyzikem Jeanem Bricmontem kritizovali nedostatečné pochopení poznatků přírodních věd v dílech předních francouzských filozofů.³⁹ Terčem jejich výtek se stal Jacques Lacan, Julia Kristeva, Luce Irigaray, Bruno Latour, Jean Baudrillard, Gilles Deleuze, Félix Guattari a Paul Virilio. Sokalova aféra vyvolala bouřlivou odezvu, během následujících let vyšly k problematice desítky novinových i odborných článků.⁴⁰ Následné diskuzi mezi vědeckými realisty a postmoderními relativisty se často říká „science wars“, což ještě podtrhlo militantní charakter sporu anglofonní a frankofonní filozofie vědy. Do popředí se opět dostala problematika obskurantismu, tedy neochoty některých autorů se vyjadřovat srozumitelně, vstřícně ke čtenáři. Podle Sokala a jeho přívrženců komplikovanost postmoderních děl není známkou nějaké zvláštní hloubky sdělení, ale je úhybným manévrem maskujícím intelektuální impotenci. Pokud se dá něco vůbec sdělit, lze to vyjádřit jednoduše, což se vědcům a analytickým filozofům úspěšně daří i u těch nejsložitějších teorií. Chyba není jen na straně nezodpovědných či podvodných pisatelů,

³⁶ Smith (1992).

³⁷ Gross & Levitt (1994).

³⁸ Viz Sokal (1996).

³⁹ Sokal & Bricmont (1998).

⁴⁰ Nejdůležitější reakce byly shromážděny v *Editors of Lingua Franca* (2000), sám iniciátor skandálu se k tématu ještě jednou vrátil v Sokal (2008).

na vině jsou i sami čtenáři, kteří se nechávají svést zlým kouzlem obskurantismu a přesvědčují sami sebe o vlastní výjimečnosti a interpretační senzitivě k bezsmyslým textům.

Epilog

V úvodu svého článku jsem naznačil, že analytická filozofie vyšla ze sporu se svými kontinentálními konkurenty vítězně. Málokdo se v akademické filozofii, jak je provozována na univerzitách Evropy a Severní Ameriky, obejde bez znalosti analytické metodologie, která je považována za standardní. Fenomenologie je v posledních desetiletích na znatelném ústupu, který se její představitelé snaží zbrzdit užší spoluprací s analytickou filozofií myslí a kognitivními vědami. Strukturalismus a jeho pozdější varianty poststrukturalismus a postmodernismus mezi profesionálními filozofy takřka zcela vymizely, a pokud jsou někde rozvíjeny, pak je to na katedrách jiných humanitních disciplín – srovnávací literatury, kulturní antropologie, sociologie, genderových studií, filmové „vědy“, atd. I přes dominanci analytického přístupu se zdá, že lze v současné filozofii identifikovat mnohem podstatnější schizma, jež se týká samotných základů filozofické metody. Podstatná část filozofie se nechala inspirovat naturalismem Johna Deweyho a W. V. O. Quina, který upřednostňuje empirické poznání složené ze syntetických aposteriorních výroků a jeho alternativy nepovažuje za epistemicky důvěryhodné. Naopak jiní filozofové se rozhodli nadále používat apriorní postupy, ať už založené na analytických či syntetických výrocích, k nimž patří konceptuální analýza nebo myšlenkové experimenty. Britský filozof David Papineau nastalou situaci komentuje jako střet naturalismu a obnoveného novokantovství. Zatímco naturalisté považují za výchozí bod svého filozofického zkoumání vědu, novokantovci začínají u analýzy obsahů vědomí. Domnívá se, že se poměry přece jen poněkud projasnily, především srovnáme-li je s někdejší sporem analytické a kontinentální filozofie. Obě strany si totiž tentokrát aspoň rozumějí a je jim jasné, v čem se jejich metodologie liší.⁴¹ Americký filozof práva Brian Leiter je ve svém rozboru soudobé filozofie ještě konkrétnější. Zatímco rozhraní mezi analytickou a kontinentální tradicí je dnes zajímavé nanejvýš ze sociologických důvodů, skutečnou dělicí čáru najdeme mezi naturalisticky a antinaturalisticky orientovanými mysliteli. Naturalisté považují lidské bytosti za určitý druh zvířat, která je vhodné zkoumat za použití stejných empirických postupů, jaké používá věda ve zbytku živé i neživé přírody. Antinaturalisté tento pohled odmítají a akcentují jedinečnost lidského druhu, jenž se od zbytku světa liší nejen kvantitativně, ale i kvalitou. Přiměřenou metodou je podle nich buď apriorní analýza, nebo filozofický průzkum normativní říše, jež je pro člověka unikátní. Za naturalisty Leiter označuje nesourodou skupinu myslitelů, do níž patří

⁴¹ Papineau (2003).

David Hume, Ludwig Feuerbach, Karl Marx, Ludwig Büchner, Friedrich Nietzsche, Rudolf Carnap, W. V. O. Quine, Jerry Fodor, Stephen Stich nebo Alex Rosenberg. K antinaturalistům zase podle něj náleží Gottfried Wilhelm Leibniz, Immanuel Kant, G. W. F. Hegel, Edmund Husserl, Gottlob Frege, Jean-Paul Sartre, G. E. M. Anscombová, Wilfrid Sellars, pozdní Hilary Putnam, Alvin Plantinga, John McDowell a mnozí další.⁴² Tato neshoda jdoucí až k samotným kořenům filozofického zkoumání má již málo společného se sporem analytické a kontinentální filozofie, který snad konečně můžeme považovat za překonaný.

Literatura

- Adorno, T. W., ed. (1969): *Der Positivismusstreit in der deutschen Sociologie*. Hermann Luchterhand Verlag, Neuwied und Berlin. Anglický překlad Adorno, T. W., ed. (1976): *The Positivist Dispute in German Sociology*. Heinemann, London.
- Bar-Hillel, Y. (1973): „On Habermas’ Hermeneutic Philosophy of Language.“ *Synthese* 26 (1): 1–12.
- Bergson, H. (1907): *L’Évolution créatrice*. Librairie Félix Alcan, Paris.
- Carnap, R. (1991): „Překonání metafyziky logickou analýzou jazyka.“ *Filosofický časopis* 39 (4): 623–643.
- Collins, R. (2002): *The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change*. Belknap Press, Cambridge.
- Derrida, J. (1972): „Signature événement contexte.“ In *Marges de la philosophie*, J. Derrida, Les Editions de Minuit, Paris, s. 365–393. Anglický překlad Derrida, J. (1977): „Signature Event Context“. *Glyph* 1: 172–197. Český překlad Derrida, J. (1993): „Signatura událost kontext.“ In *Texty k dekonstrukci*, J. Derrida, Přeložil M. Petříček. Archa, Bratislava, 1993, s. 277–306.
- Derrida, J. (1988): *Limited Inc*. Přeložili J. Mehlman & S. Weber. Northwestern University Press, Evanston.
- Descombes, V. (1995): *Stejně a jiné*. Přeložil M. Petříček. OIKOYMENH, Praha.
- Dubský, I. (1997): *Ve věci Heidegger*. OIKOYMENH, Praha.
- Editors of Lingua Franca, eds. (2000): *The Sokal Hoax: The Sham That Shook the Academy*. University of Nebraska Press, Lincoln.
- Farías, V. (1987): *Heidegger et le nazisme*. Přeložili M. Benarroch a J.-B. Grasset. Editions Verdier, Lagrasse.
- Friedman, M. (2000): *A Parting of the Ways: Carnap, Cassirer, and Heidegger*. Open Court, Chicago.

⁴² Marshall & Leiter (2011).

- Glock, H.-J. (2008): *What Is Analytic Philosophy?* Cambridge University Press, Cambridge.
- Gross, P. R. & Levitt, N. (1994): *Higher Superstition: The Academic Left and Its Quarrels with Science*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Habermas, J. (1971): „Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz.“ In *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, J. Habermas & N. Luhmann, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1990, s. 101–141.
- Heidegger, M. (1993): *Co je metafyzika?* Přeložil I. Chvatík. OIKOYMENH, Praha.
- Heidegger, M. (2004): „Davoská disputace mezi Ernstem Cassirerem a Martinem Heideggerem.“ In *Kant a problém metafyziky*, M. Heidegger, OIKOYMENH, Praha, s. 237–252.
- Heidegger, M. (2014): *Überlegungen II–XV (Schwarze Hefte 1931-1941)*. Klostermann, Frankfurt am Main. Gesamtausgabe, Band 94–96.
- Husserl, E. (1996): *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Přeložili H. Kubová & P. Kuba. Academia, Praha.
- Husserl, E. (2012): *Logická zkoumání II/2: Základy fenomenologického objasnění poznání*. Přeložil P. Urban. OIKOYMENH, Praha.
- Chase, J. & Reynolds, J. (2011): *Analytic versus Continental: Arguments on the Methods and Value of Philosophy*. Acumen, Durham.
- Leinonen, M. (2016): „Assessing Rickert’s Influences on Carnap.“ In *Influences on the Aufbau*. Ch. Damböck, Springer, Cham, 2016, s. 213–232.
- Mandelbaum, M. (1962): „Philosophy, Science, and Sense-Perception.“ *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 36: 5–20.
- Marshall, R. & Leiter, B. (2011): „Leiter Reports.“ *3:AM Magazine* [online], [cit. 19. prosinec 2011], Dostupné z: <<http://goo.gl/nelV6t>>.
- Moran, D. (2010): „Analytic Philosophy and Continental Philosophy: Four Confrontations.“ In *Phenomenology: Responses and Developments*, ed. L. Lawlor, Acumen, Durham, 2014, s. 235–266.
- Nitsche, M. (2005): „„Starost o užívání řeči“.“ Heideggerovy reakce na Carnapovo vystoupení v časopise *Erkenntnis*.“ In *Schizma filosofie 20. století*, eds. M. Nitsche, P. Sousedík & M. Šimsa, Filosofia, Praha, 2005, s. 220–222.
- Overgaard, S. (2010): „Royaumont Revisited.“ *British Journal for the History of Philosophy* 18 (5): 899–924.
- Papineau, D. (2003): „Review of *Reference and Consciousness*, by John Campbell.“ *Times Literary Supplement*. 14 February 2003.

- Popper, K. R. (1963): „Science: Conjectures and Refutations.“ In *Conjectures and Refutations*, K. R. Popper, Routledge and Keagan Paul, London, s. 33–39.
- Popper, K. R. (1993): „Resumé filosofického myšlení: Interview II.“ *Reflexe* 9: 1–23.
- Ricœur, P. (1965): *De l'interprétation. Essai sur Sigmund Freud*. Éditions du Seuil, Paris.
- Russell, B. (1912): „The Philosophy of Bergson.“ *The Monist* 22 (3): 321–347.
Přetištěno v Russell, B. (1945): *A History of Western Philosophy*. Simon & Schuster, New York, s. 819–838.
- Russell, B. (2015): „Mystika a logika.“ In *Mystika a logika a jiné eseje*, B. Russell, Přeložil A. Otáhal. Academia, Praha, s. 13–31.
- Ryle, G. (1929): „Review of *Sein und Zeit*, by Martin Heidegger.“ *Mind* 38 (151): 355–370.
- Ryle, G. (2009): „Phenomenology versus *The Concept of Mind*.“ In *Critical Essays: Collected Papers, Volume 1*, G. Ryle, Routledge, New York, s. 186–204.
- Searle, J. R. (1977): „Reply to Derrida: Reiterating the Differences.“ *Glyph* 1 (1): 198–208.
- Schlick, M. (1918): *Allgemeine Erkenntnislehre*. Verlag von Julius Springer, Berlin.
- Sims, J. (1999): „Revisiting the Derrida Affair with Barry Smith.“ *Sophia* 38 (2): 142–169.
- Smith, B. (1992): „Derrida Degree a Question of Honor.“ *The Times*. 9 May 1992.
- Sokal, A. & Bricmont, J. (1998): *Intellectual Impostures*. Profile Books, London.
- Sokal, A. (1996): „Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity.“ *Social Text*. č. 46/47, s. 217–252.
- Sokal, A. (2008): *Beyond the Hoax: Science, Philosophy, and Culture*. Oxford University Press, Oxford.
- Trawny, P. (2014): *Heidegger und der Mythos der jüdischen Weltverschwörung*. Klostermann, Frankfurt am Main.
- Vrahimis, A. (2013): *Encounters Between Analytic and Continental Philosophy*. Palgrave Macmillan, New York.
- Wahl, J., ed. (1962): *Cahiers de Royaumont: La Philosophie analytique*. Les Editions de Minuit, Paris.

Two Series of Time in Logic, Natural Language, Computer Science and Artificial Intelligence¹

Dvě časové série v logice, přirozeném jazyce, informatice a umělé inteligenci

Zuzana Rybaříková

Nové technologie - výzkumné centrum
Západočeská univerzita v Plzni
Univerzitní 8, 306 14 Plzeň
rybariko@ntc.zcu.cz

Abstrakt/Abstract

J. M. E. McTaggart famously divided time into two time series, which he entitled A-series and B-series. Although he was proponent of neither of them, his division initiated a discussion as to which of the series is prior or real. This paper follows Clifford Williams's claim that these series are not as distant as their proponents argue they are. It demonstrates their translatability in the case of examples from temporal logic and natural language. It argues that, if there are any deep-rooted differences between these two series, they are only metaphysical. These metaphysical differences could be overcome by focusing on logic or natural language. These two series of time are also used in computer science and in the development of Artificial Intelligence. However, no attempt at unifying them has been suggested in these fields of study.

J. M. E. McTaggart rozdělil čas na dvě časové série, A-série a B-série. Třebaže nebyl zastáncem žádné z nich, jeho rozdělení podnítilo diskuzi, která z těchto časových sérií je přednější nebo jediná skutečně reálná. Tento článek navazuje na názor Clifforda Williamse, že tyto časové série nejsou tak rozdílné, jak tvrdí jejich zastánci. V článku je demonstrována jejich přeložitelnost na příkladech z temporální logiky a přirozeného jazyka. Článek dále tvrdí, že jestliže je zde nějaký hluboce zakořeněný rozdíl mezi těmito dvěma sériemi, pak je pouze metafyzický. Tyto metafyzické rozdíly mohou být překonány, zaměříme-li se na logiku a přirozený jazyk. Tyto dvě časové série jsou také použity v informatice a rozvoji umělé inteligence, třebaže v těchto oborech dosud nebyly navrženy žádné pokusy o jejich propojení.

¹ The research leading to these results has received funding from the Norwegian Financial Mechanism 2009-2014 and the Ministry of Education, Youth and Sports of the Czech Republic under Project Contract no. MSMT-28477/2014, Project no. 7F14236.

0. Introduction

There is a notion of time flying, especially when one is having a good time. Time tends to be pictured like a river, which carries away all the past events. Yet, this concept of time is in contrast with the special theory of relativity. Nikolić stresses that certain features of the special theory of relativity violate the traditional concept of time. On the one hand, space and time were considered to be distinct entities. However, the special theory of relativity unites them into one entity entitled 'spacetime'. The picture of time as flowing turns to a picture of time as a block; the dynamic picture of time is replaced by the static one. On the other hand, the independence of past, present and future is questioned. According to the special theory of relativity, there is no such thing as an absolute present, and the notion of present is dependent on an observer's frame of reference.²

Apart from the special theory of relativity, there is another line of argumentation, which focuses on the existence or non-existence of certain entities. It divides the philosophers of time into three groups with respect to their ontological views. Presentists argue that only present and present entities exist. Possibilists claim that both the past and present somehow exist and involve similar entities. Finally, eternalists hold the view that the past, present and future, as well as all of the entities in them, all exist in a certain way. In particular, presentists tend to accuse eternalists of positing an overpopulated universe. However, Callender criticised these approaches in philosophy. He claimed that this focus on existence was overcome in other branches of philosophy, while this is not the case in the philosophy of time.³

Following one part of Callender's critique, this paper does not aim to draw any metaphysical conclusions. This paper does not address what time *really* is. Philosophers are not the right people to make conclusive claims on this subject. In accordance with good analytic traditions, physicists are the appropriate experts in this field. Although Nikolić and Burgan point out a lack of agreement even among physicists, this is not the occasion for defending criticisms of the special theory of relativity.⁴

At the end of his paper, Callender suggests that the seemingly divergent theories of time could be unified, and that the metaphysical debate among eternalists, presentists and possibilists might not last until the end of time.⁵ Although the aim of this paper is not to finish this debate, but to present a particular unification of different concepts of time. The focus will not be on the metaphysical position, which were introduced in

² Nikolić (2008, pp. 3–4).

³ Callender (2008, p. 1).

⁴ Nikolić (2008); Burgan (2011).

⁵ Callender (2008, p. 32).

previous paragraphs and criticised by Callender. Instead, the paper will deal with two concepts of time, which were introduced by J. M. E. McTaggart, the A-series and the B-series.⁶

The main argument of this paper is that, in fact, these are not two mutually incompatible concepts of time. On the contrary, these concepts could be translated⁷ into each other. This claim will be illustrated in two domains. Firstly, in the domain of temporal logic, where two types of system of logic, which simulate McTaggart's time series, are developed. Secondly, translatability will be presented for the case of natural language. Although the translatability in temporal logic, which was introduced by Prior,⁸ is not controversial, the latter translatability is often denied, primarily by presentists.⁹ However, their denial is, arguably, primarily based on their metaphysical views, and does not affect language.

Øhrstrøm and Hasle point out that temporal logic was implemented into computer science and Artificial Intelligence.¹⁰ Since systems of logic based on both the B-series and the A-series are used here,¹¹ there is also a certain possibility of translatability in this field. This use of temporal logic in computer science and Artificial Intelligence is widely discussed among logicians and philosophers.¹² Although the possibility of translatability of time series was not discussed in this field of study, it will be introduced in the last part of this paper, since it also affects significant issues, such as Artificial Intelligence and its naturalness.

1. McTaggart and Two Series of Time

The two time series, which will be crucial for further arguments, were postulated by John Ellis McTaggart in his paper 'The Unreality of Time'.¹³ McTaggart argued that time could be considered as the flow from past, to present and future. He entitled this concept of time as the A-series. In contrast to the former concept, time can also be

⁶ McTaggart (1908).

⁷ Apart from the verb 'translate' and the forms derived from it, I will use the verb 'transcribe' for a similar movement, which I intend to suggest. The verb 'translate' is better suited to the case of natural language, while the verb 'transcribe' applies better to logics.

⁸ Prior (1967, pp. 38–41).

⁹ See e.g. Smith (2002, pp. 3–4).

¹⁰ Øhrstrøm & Hasle (1995, pp. 344–365).

¹¹ Rodriguez and Anger (1996, pp. 89–90).

¹² See e.g. Øhrstrøm & Hasle (1995, pp. 344–365); Copeland (2007); Müller & Strobach (2012, p. 470).

¹³ McTaggart (1908).

understood as the relation between earlier and later moments. He called this concept the B-series.¹⁴

As follows from the title, McTaggart intended to prove the unreality of time. In order to establish his claim, McTaggart proposed an argument that the A-series is paradoxical. The argument explains a contradiction which is included in A-series:

- 1) The A-series is a series of change.¹⁵
- 2) The characteristics of past, present and future are mutually incompatible. Every event has to possess one and only one of these characteristics. No more, no less.
- 3) In order to facilitate change, every event has to have all characteristics.¹⁶

This appears to be contradictory, but McTaggart admitted that the events could have these characteristics simultaneously. However, the explanation of this simultaneity contained a vicious circle. He argued that, in order to define simultaneity of change from past to present and from present to future, time had to be presumed. Since the A-series is considered to be a representation of time, then the A-series has to be assumed in order to support postulation of the A-series. As a result, a vicious circle appears. Therefore, the A-series is either contradictory or it contains a vicious circle.¹⁷ From a logical point of view, none of the solutions is acceptable.

Moreover, McTaggart claimed that the B-series is dependent on the A-series, since change is possible only in the A-series and change is, according to McTaggart, an essential feature of time. McTaggart concluded that neither the A-series nor the B-series is an appropriate representation of time. In addition, he postulated an atemporal C-series, which was not a series of change but a series of events' order, and which, according to him, represented the human notion of time.¹⁸

Criticisms of McTaggart's paradox appear in several papers.¹⁹ One of them, which will be important for further discussion, is presented here. C. D. Broad agreed

¹⁴ Ibidem, p. 458.

¹⁵ The position of events in B-series is permanent, according to McTaggart, and therefore if there is change in time, it must be in A-series. (McTaggart 1908, pp. 459–460).

¹⁶ McTaggart claimed: "But every event has them all. If M is past, it has been present and future. If it is future, it will be present and past. If it is present, it has been future and will be past. Thus all the three incompatible terms are predicable of each event, which is obviously inconsistent with their being incompatible, and inconsistent with their producing change." (McTaggart 1908, p. 468).

¹⁷ Ibidem, pp. 467–468.

¹⁸ Ibidem, pp. 459–462, 473.

¹⁹ See e.g. Havlík (1994) or Goldberg (2004).

with McTaggart that pastness, presentness or futurity are mutually exclusive predicates. However, he argued that, while terms cannot have these predicates simultaneously or timelessly, they can have them successively. He claimed that there is no contradiction, and if there is no contradiction then the vicious circle, which was introduced to avoid the contradiction in McTaggart's argument, also need not arise. Broad maintained that McTaggart tacitly presumed that the meaning of sentence with a temporal copula had to be translatable into sentence with temporal predicates but without a temporal copula. This translation could be for instance the translation of '*S* is now *P*', where 'now' is a temporal copula, into 'There is a moment *t*, such that *S* has *P* at *t* and *t* is present.' Broad claimed that the copula 'is' is timeless in the second statement. It makes the copula to include simultaneously past, present and future, which lead into the contradiction pointed out by McTaggart. Therefore, according to Broad, McTaggart's paradox proves, rather, that there is no such translation, but not the unreality of time.²⁰

Markosian argues that, in general, there are two reactions to McTaggart's argument, which would have not been approved by McTaggart. Firstly, philosophers questioned its adequacy. This approach is widespread among philosophers who favoured the A-series of time. Besides their criticism of McTaggart's paradox, proponents of the A-series would agree with McTaggart that the A-series is an essential description of time from which the B-series is derived.

Secondly, Markosian stresses that, even though McTaggart denied the reality of both time series, certain philosophers adopted just a part of his argument. They approved of McTaggart's argument for A-series contradiction, but they claimed that the B-series is an appropriate representation of time. They argue that time lacks genuine A-series properties but that it can be analysed with the properties of the B-series. Consequently, they deny that there is an absolute present from which past and future can be extracted, and assert that time does not flow. Apart from McTaggart's argument, the proponent of B-series could also deny the A-series on the basis of the special theory of relativity.²¹

Both approaches built up the distinction between the A-series and the B-series. The rest of the paper will focus on arguing that this distinction is not as sharp as seems to be. I will follow Williams' criticism of this distinction. He argues:

"The fact is that McTaggart's original characterizations of A- and B-time may not have delineated two clearly contrasting theories, each of which is believable. The fact is, too, that advocates of each theory believe that their own theory is self-evidently true and that the other theory is self-evidently

²⁰ Broad (1998, pp. 77–79).

²¹ Markosian (2014).

false. This second fact should alert us to the possibility that we have before us a false dichotomy.”²²

Williams claim was criticised by Oaklander,²³ Burley²⁴ and Deng²⁵, however, their objections primarily apply to the metaphysical perspectives and the semantical analyses of sentences. They do not prove that there is a difference between the A-series and the B-series which could be perceived, as Deng admits:

“The contemporary analytic debates about time are [...] shaped by a disagreement about such matters as whether all times are ontologically on a par, whether monadic temporal properties exist, and whether there are any tensed facts, where these matters are stripped of the import they prima facie appear to have for the issue of dynamicity versus stasis.”²⁶

2. Temporal Logic

Both time series introduced by McTaggart can be formalised in the systems of logic. Their formalisation in modern temporal logic was proposed by Arthur N. Prior. Prior independently introduced two ways of formalising temporality,²⁷ which he later identified as A-series logic and B-series logic.²⁸ In addition, Prior also proposed a transcription of one such system of logic into the other and, thus, the unification of these systems of logic into one system.²⁹ Blackburn considers this unified system to be a precursor of modern hybrid logic.³⁰

Prior dealt with temporality and future contingency, even before the introduction of his temporal operators, in the paper ‘Three-Valued Logic and Future Contingents’, where he discussed Łukasiewicz’s many-valued logic.³¹ His temporal logic was introduced in the paper ‘Diodoran Modalities’, where he postulated four temporal operators:

²² Williams (1996, p. 381).

²³ Oaklander (2001).

²⁴ Burley (2007).

²⁵ Deng (2010).

²⁶ Ibidem, p. 752.

²⁷ Prior (1955, pp. 205–206, 211; 1962, p. 36).

²⁸ Prior (1967, pp. 38–45).

²⁹ Ibid. (1967, pp. 38–41 and 88–92).

³⁰ Blackburn (2006, p. 368).

³¹ Prior (1953).

‘Fp’ – ‘it will be the case that p ’

‘Gp’ – ‘it will always be the case that p ’

‘Pp’ – ‘it has been the case that p ’

‘Hp’ – ‘it has always been the case that p ’

while:

$$Gp \equiv \neg F\neg p$$

$$Hp \equiv \neg P\neg p^{32}$$

There are several systems of logic which contain these operators and, hence, these are A-series systems. However, the basic system is K_t , for which the axioms are:

1, p , where p is a tautology of the propositional calculus

2, $G(p \rightarrow q) \rightarrow (Gp \rightarrow Gq)$

3, $H(p \rightarrow q) \rightarrow (Hp \rightarrow Hq)$

4, $p \rightarrow HFp$

5, $p \rightarrow GPP$

And the rules are:

RMP: If $\vdash p$ and $p \rightarrow q$, then $\vdash q$.

RG: If $\vdash p$, then Gp

RH: If $\vdash p$, then Hp ³³

The U-calculus can be seen as a representation of the B-series system of logic in Prior’s work. The fundamental operator of the system is ‘U’, where ‘U(ab)’ means ‘a’ is earlier than ‘b’ or ‘jump from possible world ‘a’ to possible world ‘b’ with regard to interpretation. The system was invented by Prior and Carew A. Meredith in 1956,³⁴ but the paper remained unpublished until 1996.³⁵ Prior discussed this system of logic in his paper ‘Possible Worlds’, where he interpreted it as a system of modal logic.³⁶ However, Prior claimed that possible worlds and time instants are similar entities and used the system as both a modal and a temporal system of logic.³⁷ Later, Prior also added the

³² Prior (1955, 205–206, p. 211).

³³ See Øhrstrøm and Hasle (1995, pp. 373–374).

³⁴ Prior & Meredith (1996, pp. 133–134).

³⁵ See Copeland (2006, pp. 378–379).

³⁶ Prior (1962).

³⁷ Prior (1967, pp. 188–189).

operator ‘Y’ to the U-calculus, where ‘Y(ab)’ means ‘a’ is later than ‘b’, and consequently:

$$U(ab) \equiv Y(ba)^{38}$$

Variables of the system stand for possible worlds or time instants.³⁹ In addition, Jakobsen points out that B-logic did not need temporal operators and that it used quantifiers instead.⁴⁰

Although, Prior was aware of the fact that the A-series differs from the B-series, he pointed out that A-series logics and B-series logics are mutually translatable. He argued:

“It is important, as we have seen, not to treat the A series as if it were a B series; just that constitutes McTaggart's Fallacy. It was, however, practically his only fallacy in this area, and it should not lead us to imagine that the A series and the B series are so distinct that they cannot be brought into a common context. As McTaggart said, the A series ‘slides along’ the B series and vice versa; ‘later and later terms pass into the present’ and ‘presentness passes to later and later terms’.”⁴¹

Prior pointed out that the B-series is not a tenseless series as it is often interpreted, but that it is tensed similarly to the A-series. He claimed that disjunction of certain dated propositions could be true in all times but this does not mean that the dated propositions themselves are atemporal. For example, Prior drew a distinction between two meanings of truths—true in all times and true atemporally.⁴² The latter interpretation could cause McTaggart’s paradox but Prior claimed that it applies neither to the A-series nor to the B-series. Therefore, Prior concluded that B-series propositions did not contain the tenseless ‘is’, which, according to Broad, caused McTaggart paradox. Consequently, McTaggart’s paradox is avoided and the translation between A-series logics and B-series logics is possible.⁴³

The translation between two calculi was defined as:

$$T(pq) \equiv \Box (p \rightarrow q)$$

³⁸ Ibidem, p. 183.

³⁹ In order to allow the translation from A-series logic to B-series logic, Prior (1967, p. 89) argued that world’s variable and instant’s variable should be treated as propositional variables.

⁴⁰ Jakobsen (2013, p. 94).

⁴¹ Prior (1967, p. 101).

⁴² A similar distinction could be found also in Rescher’s (1966, pp. 75–76) paper, which influenced Prior, as will be mentioned further.

⁴³ Prior (1967, pp. 101–102).

$$U(pq) \equiv \Box (q \rightarrow Pp) \quad (\equiv T(qPp))^{44}$$

where ‘ $T(pq)$ ’ means ‘In the state of affairs in which ‘ p ’, it is the case that ‘ q ’’.⁴⁵

This step by Prior was inspired by Nicholas Rescher, who had previously proposed a certain unification of these two types of logic:

“The interactions between the A series and the B series which emerge from Rescher's paper may be summed up as follows: If we use the form *Tap* to mean ‘It is the case at the date *a* that *p*’ its laws are very similar to those of the *Fnp* of our simplest interval-calculus, the one in which *Pnp* is defined as *F(−n)p*.”⁴⁶

Prior proved, further, that formulas from various A-series logics could be translated into U-calculus, and vice versa. He used this outcome in proofs of further theorems of these systems of logic.⁴⁷ However, he neither proved nor intended to prove that every formula of any A-series logic is translatable into any system of B-series logic.⁴⁸ He, rather, demonstrated that the translation between these two systems is possible and that it did not cause McTaggart's paradox.

In spite of the possibility of translation expressed above, Prior stressed that the A-series is prior and that the B-series is definable in terms of it, but not vice versa. He argued:

“This gives us all we need for moving freely in and out of *U*-calculi from the tense-logics to which they correspond. We can also see more clearly the sense in which the B series is definable in terms of the A series but not vice versa. The tensed *p* can only enter the B-series logic as part of the form *Tap* (which, however, is itself tense-logically definable); the B-series logic has no counterpart of the simple tensed *p*.”⁴⁹

⁴⁴ Ibidem, p. 89.

⁴⁵ See Prior (2003, p. 252).

⁴⁶ Prior (1967, p. 103).

⁴⁷ Ibidem, pp. 90–111, 179–180.

⁴⁸ In fact, Prior claimed that not every formula of B-logic is translatable into A-logic (1967, p. 198): “...L is not only not defined in a particular calculus but is undefinable in tense-logical terms, is a move that would have profound effects both philosophically and formally. It would mean that we cannot reduce the U-calculus (the logic of the B series) wholly to tense-logic (the logic of the A series) after all; and this could be regarded as advantageous or disadvantageous, according to our point of view.”

⁴⁹ Prior (1967, p. 197).

This prioritising of A-series logics might have been caused by the fact that Prior had certain ontological objections to B-series logics.⁵⁰ Besides these ontological disadvantages, U-calculus has a greater expressive power. Hence, Prior had to advocate his preference of A-series logic. As Blackburn demonstrates, in order to prove priority of A-series logic, Prior ‘hybridised’ his system of logic.⁵¹

Hybrid logic could serve as another example of the translatability of the two concepts of time, since it unifies A-series and B-series logics. Namely, as Blackburn shows, two types of quantifiers are used here, temporal quantifiers ‘P’ and ‘F’ and classical quantifiers ‘ \forall ’ and ‘ \exists ’. In addition, it uses a special quantifier, ‘Q’, which creates a nominal from the propositional variable. ‘Qp’ means that ‘p’ is true at precisely one point. Prior’s hybrid logic contains the notion of past, present and future due to the temporal quantifiers, and identifies specific points (or time instants) at the same time due to the quantifier ‘Q’. The former feature is a part of the A-series concept of time, while the latter belongs to the B-series concept of time.⁵²

Blackburn stressed that Prior’s hybridisation might have been overly applicable. Prior’s approach could not only be applied to temporal logic but also to his egocentric logic and to any system which is described from the internal point of view. Since it is not a unique procedure, the hybridisation does not provide a proof that A-series logics are prior to B-series logics.⁵³ Consequently, Prior’s reason for hybridising temporal logic failed. Despite this, it does not affect the fact that hybrid logic unifies certain features of A-series and B-series logics.

3. Natural Language

The translation of the two logics is not trivial and based on common sense. On the contrary, according to a common sense view of language, there should be no difficulties in translating talk which belongs to the A-series to talk of the B-series.⁵⁴ Moreover, a similar replacement to that which was suggested by Prior in the case of logic was suggested by S. S. C. Smart⁵⁵ for the case of natural language. He claimed that ‘is past’

⁵⁰ Ibid (1967, pp. 189–190).

⁵¹ Blackburn (2006, pp. 353–360).

⁵² Ibidem, pp. 353–354.

⁵³ Ibidem, pp. 362, 364, 367.

⁵⁴ For instance, Joseph (2009, pp. 366–372) identifies no significant linguistic difference between A-series and B-series. However, he does not take into account the lasting discussion which will be presented in this chapter.

⁵⁵ He was actually, Prior’s friend and they discussed this issue a great deal. (see e.g. Jakobsen 2013, pp. 35–38)

could be translated as ‘it was earlier than this utterance’, ‘is present’ as ‘it is simultaneously with this utterance’ and ‘is future’ as ‘is later than this utterance’. His main aim was, in contrast with Prior, to demonstrate the priority of the B-series.⁵⁶ However, he did not exclude the translation from B-series to A-series statements. Thus, his objections to the A-series arose from his metaphysical point of view.

It appears, however, that metaphysical and semantical issues in these cases are so robust that the protagonists of both sides argue that translation is not possible without loss of meaning. Claims of this kind are supported by proponents of A-series⁵⁷ and, similarly, by proponents of B-series⁵⁸ who argue for a new tenseless theory of time. There are, however, philosophers⁵⁹ who claim that postulating this difference between sentences just leads to the misinterpretation of the A-series and B-series of time. In this chapter I will present the argument of Quentin Smith, who argues that the difference between A-series and B-series claims is significant.

In natural language, both time series can be expressed. Besides, McTaggart also formulated his paradox in natural language. Nonetheless, Smith points out that proponents of the A-series understand the semantics of certain sentences differently. There is, according to them, a difference between tensed and tenseless statements. In particular, there is a difference in the meaning of ‘now’ in the following sentence:

It is snowing now.

This, according to certain proponents of the A-series, implies that the ‘snowing’ has the property of presentness, while the proponents of the B-series maintain that ‘now’ in the sentence refers to the date of reference, e.g. to 11th November 2016. Consequently, the former theory differs from standard philosophy of language.⁶⁰ Oaklander argues that the proponents of the B-series understand the sentence in a Fregean way, i.e. every sentence ‘It is snowing’ is a unique statement about the state of the world with its unique truth-value.⁶¹ In contrast, certain proponents of A-series, such as Prior, understand the sentence in the medieval way, i.e. that it could be uttered several times and its truth-value could change.⁶²

⁵⁶ Smart (1949, pp. 492–493).

⁵⁷ See e.g. Smith (2002, pp. 3–4).

⁵⁸ See e.g. Oaklander (1998, p. 188).

⁵⁹ See e.g. Williams (1996, p. 379).

⁶⁰ Smith (2002, v).

⁶¹ Oaklander (1998, p. 188).

⁶² Prior (2003, p. 213).

It is not possible to present all of Smith's examples here, however, the following example provides an adequate demonstration of Smith's solution. Smith shows the untranslatability of the A-statement and B-statements for the following example of the A-statement:

(1) It was true that the era devoid of linguistic utterances is present.⁶³

He claims that none of proposed B-statements could translate it correctly. He suggests:

(1A) It (is) true, earlier than this utterance, that the era devoid of utterances (is) simultaneous with this utterance.⁶⁴

Smith argues that the first statement could be true or false in respect to a situation, but that the second is contradictory. Consequently, the statement (1) is not a correct translation of the statement (1A).⁶⁵

Smith's example is not completely fair. Statement (1) mixes language with meta-language, and there is also trouble with self-reference. It contains features of meta-language since it ascribes a truth-value. The issue of self-reference is caused by the passage 'the era devoid of utterances'. Specifically, Smith postulated three conditions, which are according to him contained in the first statement:

- a. There (is) an era devoid of utterances earlier than the utterance of (1).
- b. There (is) some utterance-independent truth vehicle V that is expressed by the clause prefixed by "It was true that."
- c. V (is) true during the era devoid of utterances.⁶⁶

In condition 'b', where Smith postulated 'some utterance-independent truth vehicle', he expresses that it is not a case that depends on language anymore. This phrase belongs, more likely, to meta-language. The idea that 'V' is a part of the meta-language is also implicitly contained in condition 'c'. In addition, condition 'a' includes the problem of self-reference. Consequently, the translation of the A-series part of the statement is not the most challenging part of the work. The initial statement is already filled with more serious obstacles.

They could be overcome, however, but not by Smith's translation. At first, Prior, in accordance with Ramsey,⁶⁷ points out that the claim 'is true' could be eliminated as

⁶³ Smith (2002, p. 73).

⁶⁴ Ibidem, p. 74.

⁶⁵ Ibidem, pp. 73–78.

⁶⁶ Ibidem, p. 73.

⁶⁷ Ramsey (1965, pp. 143–155).

superfluous, since it is just an expression of what is the case.⁶⁸ Thus, statement (1) will look like:

(1*) The era devoid of all utterances was present.

and its translation to the B-statement as:

(1A*) Earlier than this utterance, the era devoid of all utterances (is) the case.

This escape might have been too easy. There is, however, another possible analysis. If the statement of truth and the indication of present are considered as important parts of the statement, the logical analysis of it could be beneficial. Statement (1) could also be translated as:

(1A') Earlier than this utterance, it (is) true that the era devoid of linguistic utterances is the case at that moment.

Although statement (1A') also contains meta-language and self-reference, it is not contradictory. Additionally, it fulfils the condition 'a', which is not fulfilled by statement (1A). The reason why Smith uses the contradictory (1A), instead of (1A'), is the fact that he uses the precise replacement of A-series' variables that were suggested by proponents of B-series.⁶⁹ The solution here is inspired by Prior, who was a proponent of A-series.

As a result, statement (1) can be transcribed into logic, with a little help from condition 'a', which allows introducing the proposition as:

$$\Box (P(NV \wedge Np) \rightarrow q)$$

where the variable 'N' stands for 'is present'. This formula could be transcribed according to rules mentioned in the previous chapter as

$$Y((aV \wedge ap) q)$$

and transformed into:

$$U(q (aV \wedge ap))$$

which corresponds with statement (1A') (where the variable 'a' stands for a time instant).

Statement (1A') is definitely more complicated and less clear than statement (1). In ordinary communication, statement (1) would be preferable. However, the argument

⁶⁸ Prior (1971, pp. 11–13).

⁶⁹ Smith (2002, pp. 73–74).

was directed at the obstacles to translatability, which just stresses the gap between A-series and B-series. This gap seems to be merely artificial.

4. Computer Science and Artificial Intelligence

Øhrstrøm and Hasle claim that the usefulness of temporal logic in computer science was already recognised in the 70s by Amir Pnueli. Although Pnueli did not use Prior's temporal logic, instead utilising Rescher's system of logic, he later also discovered Prior.⁷⁰ Øhrstrøm and Hasle stress that computer scientists have to choose between A-series and B-series systems of logic, and that, in computer science, B-series logics tend to be preferred.⁷¹ They argue, however, that A-series logic or hybrid logic could be also relevant, for example, for the case of 'The Tower of Hanoi' query.⁷² Additionally, Rodriguez and Anger conclude that the situation in computer science is even more complicated than the easy division between A-series and B-series systems of logic. They argue:

“If there is one word which sums up the current concern with time in computer science, it is diversity.”⁷³

Rodriguez and Anger point out that there are several parts of computer science where temporal logic has been usefully applied. Firstly, temporal logic was used in programs that provide reasoning about concurrent programs. These programs allow for expressing different possible outputs of operation and, consequently, different executions of them. Secondly, real time systems also benefit from the use of temporal logic. Most of these systems deal with asynchronous events in non-deterministic order, which must be solved promptly. However, the most distinctive feature of real-time systems is fairness in the ordering of different activities. Thirdly, another occasion for the use temporal logic in computer science is in planning. In contrast to real-time systems, planning systems are more complex and slow. Fourthly, temporal logic is relevant for databases. Apart from the processes which run simultaneously, databases have to differentiate current from possible values. In addition, time-information is also stored in databases, hence, it is also important to distinguish between period- and date- related information. Fifthly, temporal logic could be valuable in the automated checking of system

⁷⁰ Øhrstrøm & Hasle (1995, p. 344).

⁷¹ Ibidem, p. 347.

⁷² Ibidem, pp. 348–355.

⁷³ Rodriguez & Anger (1996, pp. 90–91).

specifications. It primarily applies to specifications linked with time, for instance the dynamic consistency of the system.⁷⁴

Finally, Rodriguez and Anger stress that another use of temporal logic has been suggested by those developing the knowledge base of Artificial Intelligence. In order to behave intelligently, a system has to make decisions based on the information that it includes. Additionally, the system's outputs have to be in the correct order, and the ordering of information, rules or outputs is the part where temporal logic could be useful. However, there is no consensus as to whether A-series or B-series logic should be preferred.⁷⁵ Allan favoured an instant-based system of logic, which resembles the A-series or, rather, Prior's hybrid logic, since variables from U-calculus are also used.⁷⁶ On the contrary, other researchers prefer point-based systems of logic.⁷⁷

In the discussions about the naturalness of Artificial Intelligence, the concept of time in which each system is embedded is of considerable potential relevance. While A-series systems resemble the human understanding of time, widely used B-series systems are closer to the scientific model of it, as was stated previously. However, if there is a possibility of translatability, as in temporal logic and natural language, then even B-series systems of logic could be considered to be 'natural'. There are some hints of translatability in the hybridised systems, such as Allen's,⁷⁸ but translation from B-series systems to A-series systems is needed. Unfortunately, this approach has not yet been extensively discussed.

5. Conclusion

Taking everything into account, there is a tension between two concepts of time, the A-series, which describes time as a flow from past to present and future, and the B-series, which considers time as a static relation between earlier and later moments. Besides this tension, the division which was built between these two theories is, arguably, artificial. There could be a translation between the two concepts and the differences between them may just be metaphysical.

From the philosophical point of view, both concepts prove their usefulness in logic, natural languages and computer science. Regardless of the real nature of time, this suggests that both of them are worth having and that, consequently, neither should be

⁷⁴ Ibidem, pp. 91–97; 99–104.

⁷⁵ Ibidem, pp. 97–99.

⁷⁶ Allan (1984).

⁷⁷ See Rodriguez & Anger (1996, pp. 98–99).

⁷⁸ Allan (1984).

rejected. This claim could be further strengthened by suggestions of possible translatability in computer science and in the systems on which Artificial Intelligence are based. This could also provide an answer regarding some issues linked with Artificial Intelligence.

Bibliography

- Allen, J. F. (1984): "Towards a General Theory of Action and Time." *Artificial Intelligence* 23: 123–154.
- Blackburn, P. (2006): "Arthur Prior and Hybrid Logic." *Synthese* 150: 329–372.
- Broad, C. D. (1998): "McTaggart's Argument against the Reality of Time: an Excerpt from Examination of McTaggart's Philosophy." In *Metaphysics the Big Questions*, eds. P. Van Inwagen & D. Zimmerman, Blackwell Publishers, Oxford, 1998, pp. 74–79.
- Burgan, R. (2011): "Existuje vôbec jediná časová línia tiahnuca sa priamo až k veľkému tresku?" *E-logos* 5: 1–37.
- Burley, M. (2007): "Beyond 'Beyond A- and B-time'." *Philosophia* 34: 411–416.
- Callender, C. (2008): "Time's Ontic Voltage" [online]. Available at: <http://philosophyfaculty.ucsd.edu/faculty/ccallender/Time'sOnticVoltage.pdf>.
- Copeland, B. J. (2006): "Meredith, Prior and the History of Possible Worlds Semantics." *Synthese* 150: 373–397.
- Copeland, B. J. (2008): "Arthur Prior." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online]. ed. E. N. Zalta, Available at: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/prior/>.
- Deng, N. (2010): "'Beyond A- and B-Time' Reconsidered." *Philosophia* 38: 741–753.
- Goldberg, N. (2004): "McTaggart on Time." *Logic and Logical Philosophy* 13: 71–76.
- Havlík, V. (1994): "K analýze McTaggartova paradoxu: Paradox McTaggartova paradoxu." *Filosofický časopis* 42: 76–87.
- Jakobsen, D. (2013): "Arthur Norman Priors bidrag til metafysikken." PhD diss., Aalborg University.
- Joseph, J. (2009): "Existuje minulosť?" *Organon F* 16: 363–380.
- Markosian, N. (2014): "Time." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online], ed. E. N. Zalta, Available at: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/time/>.
- McTaggart, J. M. E. (1908): "The Unreality of Time." *Mind* 17: 457–474.
- Müller, T. & Strobach, N. (2012): "A Letter on the Present State of Affairs: Prior, Indeterminism and Relativity 40 Years Later." *Synthese* 188: 469–485.

- Nikolić, H. (2008): "Block time: Why Many Physicists Still Don't Accept It?" [online]. Available at: <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.424.7985&rep=rep1&type=pdf>>.
- Oaklander, L. N. (1998): "Freedom and the New Theory of Time." In: *Questions of Time and Tense*, ed. R. Le Poidevin, Clarendon Press, Oxford, 1998, pp. 185–205.
- Oaklander, L. N. (2001): "Is there a Difference between the Metaphysics of A-time and B-time?" *Journal of Philosophical Research* 26: 23–36.
- Øhrstrøm, P. & Hasle, P. V. F. (1995): *Temporal Logic: From Ancient Ideas to Artificial Intelligence*. Kluwer Academic Publisher, Dordrecht, 1995.
- Prior, A. N. (1953): "Three-Valued Logic and Future Contingents." *Philosophical Quarterly* 3: 317–26.
- Prior, A. N. (1955): "Diodoran Modalities." *Philosophical Quarterly* 5: 205–213.
- Prior, A. N. (1957): *Time and Modality*. Clarendon Press, Oxford.
- Prior, A. N. (1962): "Possible Worlds." *Philosophical Quarterly* 46 (1962): 36–43.
- Prior, A. N. (1967): *Past, Present and Future*. Clarendon Press, Oxford.
- Prior, A. N. (1971): *Object of Thought*. Clarendon Press, Oxford.
- Prior, A. N. & Meredith, C. A. (1996): "Interpretations of Different Modal Logics in the "Property Calculus"." In *Logic and Reality: Essays on the Legacy of Arthur Prior*, ed. B. J. Copeland, Clarendon Press, Oxford, 1997, pp. 133–134.
- Prior, A. N. (2003): *Papers on Time and Tense*. Eds. P. Hasle, P. Øhrstrøm, T. Braüner & J. Copeland, Oxford University Press, Oxford.
- Ramsey, F. P. (1965): *The Foundation of Mathematics and Other Logical Essays*. Ed. R. B. Braithwaite, Routledge, London.
- Rescher, N. (1966): "On the Logic of Chronological Propositions." *Mind* 75: 75–96.
- Rodriguez, R. & Anger, F. (1996): "Prior's Temporal Legacy." In *Logic and Reality: Essays on the Legacy of Arthur Prior*, ed. B. J. Copeland, Clarendon Press, Oxford, 1996, pp. 89–109.
- Smith, Q. (2002): *Language and Time*. Oxford University Press, New York.
- Smart, S. S. C. (1949): "The River of Time." *Mind* 58: 483–494.
- Williams, C. (1996): "The Metaphysics of A- and B-Time." *Philosophical Quarterly* 46: 371–81.

Metafora jako prubířský kámen teorií významu¹

Metaphor as a touchstone of theories of meaning

Josef Zeman

Fakulta Filozofická
Západočeská univerzita v Plzni
Sedláčkova 38, 306 14 Plzeň
zemanj@students.zcu.cz

Abstrakt/Abstract

Cílem této studie je prozkoumat postavení metafor na poli zkoumání významu a následně představit potenciál metafor, a obrazných vyjádření obecně, zastávat pozici kritéria hodnocení teorií významu. Jako výchozí bod si práce bere několik vlivných pojetí metafor, na nichž ukazuje šíři bádání o metafoře a obraznosti a zároveň různorodost možných přístupů k vysvětlení těchto jazykových fenoménů. Dále je věnována pozornost několika sporným bodům opakovaně se objevujícím v různých teoriích metafor. Na základě analýzy těchto sporných bodů jsou předloženy argumenty zpochybňující předpokládanou odlišnost mechanismů konstituování významu u obrazných a doslovných vyjádření. Následkem toho je pak vznesen návrh, zda by metafora, pro své kvalitativní a kvantitativní rysy, nemohla být chápána jako prubířský kámen teorií významu, tj. byla nástrojem k hodnocení těchto teorií, k jejich falsifikování, modifikování či přímo k jejich vytváření.

The main aim of this study is to examine the role that metaphor plays in investigation of linguistic meaning and to present the potential of metaphor and figurative language in general to maintain a position of an evaluating criterion for theories of meaning. Several influential theories of metaphor are used as a starting point for this inquiry, to show how vast the field of investigation of metaphors and figurative language might be and how various approaches attempt to explain these language phenomena. I then focus on a number of problematic points repeatedly resurfacing in various theories of metaphor. My analysis of these problems issues in arguments questioning supposed difference between constituting mechanisms of literal and figurative meaning. Having this in place, I propose that, on account of its quantitative and qualitative features, metaphor could be understood as a touchstone of theories of meaning, i.e. the tool for their evaluating, refuting, modifying and even for creating new ones.

Přestože metafoře a obrazným vyjádřením je ve filosofii jazyka věnováno čím dál tím více pozornosti, stále spíše dominuje přesvědčení, že obraznost je specifickou či nějak

¹ Tento článek vznikl v rámci řešení projektu ZČU SGS-2016-017.

deviantní formou vyjádření principiálně odlišnou od doslovnosti, a tudíž problematikou pro zkoumání významu vedlejší a nepříliš podstatnou. Toto přesvědčení pak většinou ústí ve striktní oddělování zkoumání významu, které je primárně zkoumáním významu doslovného, a zkoumání metafor, a to aniž by byl nějak uspokojivě vyjasněn vztah mezi nimi. Protože je metafora nakonec většinou trivializována za účelem kompatibility s teoriemi významu, je metafoře přisouzena pozice zajímavého, nicméně marginálního jevu.

Moderní teorie metafor, však tím, že poměrně úspěšně popírají klasickou představu významu jako jakési abstraktní entity přenášené z doslovných vyjádření na zástupná obrazná vyjádření, znovu otevírají otázku po tom, jaký je vztah mezi metaforou a doslovností. Nemohou být obrazná vyjádření, nejsou-li jen pouhým zástupcem doslovného vyjádření, nějakým způsobem přínosná na poli zkoumání významu? Cílem tohoto příspěvku je tedy zamyslet se nad možným postavením metafor v otázce významu a zároveň se pokusit představit hypotézu, zda by metafora nemohla plnit roli hodnotícího kritéria teorií významu.

Teorie metafor

V otázce role metafor na poli významu nepanuje jednotný postoj. Je tomu tak jednoduše proto, že současné teorie metafor jsou mezi sebou v mnoha ohledech naprosto nesouměřitelné. Nevyhneme se tak krátkému exkurzu do teorií metafor, protože je nejdříve vhodné shrnout, jaké různé vztahy k otázce významu, resp. vztahy metafor k doslovným vyjádřením, jsou různými teoriemi metafoře připisovány.

Jazykový fenomén zvaný metafora je poprvé zkoumán již u klasických antických autorů. Nejčastěji se v souvislosti s metaforou uvádí Aristoteles, Quintilian a Cicero.² Metafora jimi byla chápána jako dočasná změna běžného významu slova. Aristoteles za metaforu považuje každé užití obrazného významu na místo doslovného. Jedná se o *přenesení* jména jedné věci na věc druhou.³ Aristoteles dále rozlišuje několik typů tohoto přenosu. Quintilian a Cicero již považují za metaforu pouze jeden z těchto typů přenesení významu a to ten, který je založen na analogii či podobnosti⁴ a který Aristoteles nazýval přenesení jména dle obdoby.⁵

Metafora je v řeči užívána proto, že jí přidává na expresivnosti a tím ji činí zajímavější a líbivější. Metafor, dodávají textu na uměleckosti a nevšednosti a potěší

² Hills (2012, kap. The Ancient Accounts).

³ Aristotelés (1999, *Poetika* II, 21, 1457b10).

⁴ Hills (2012, kap. The Ancient Accounts).

⁵ Aristotelés (1999, *Poetika* II, 21, 1457b20).

posluchače stimulací imaginace a rozptýlením mysli soustředěné na, svým způsobem, předvídatelný výklad.⁶ Metafory také baví posluchače tím, že před něj staví hádanku či úkol nalézt podobnost mezi obrazně užitým slovem a oním běžně užívaným slovem, které tento metaforický výraz zastupuje. Vyřešení této hádanky příjemci metaforu ukazuje nové a nové spojitosti mezi věcmi.⁷ Tyto spojitosti mohou pak ukázat nepovšimnuté vlastnosti věcí být krásné, vznešené, ošklivé, vtipné či údiv vzbuzující.⁸ Metafory tak diváka nejen baví, ale též manipulují jeho pocity v souladu s autorovým záměrem.⁹

V tomto nejstarším pojetí se poprvé setkáváme s rozlišením doslovnosti a obraznosti. Vztah mezi doslovným významem a metaforou zde lze označit jako zastoupení či přenos.

První z moderních pojetí metaforu, tedy *pojetí sémantického posunu*, vychází z knihy *The Philosophy of Rhetoric* (1936) od I. A. Richardse a z článků *Metaphor* (1954) od M. Blacka a *The Metaphorical Twist* (1962) od M. Beardsleyho. Za metaforu je považovaná věta, která získala úplně nový *metaforický význam* tím, že obsahuje jedno či více slov, která v rámci věty získala *nový obrazný význam*. Toto nahrazení doslovného významu za metaforický se nazývá *metaforický obrat*¹⁰ či *sémantický posun*. Vztah mezi původním doslovným a novým metaforickým významem vychází buď z podobnosti (I. A. Richards), či ze systému běžných asociací (M. Black).¹¹ K vyvolání metaforického obratu je třeba napětí mezi metaforickým činitelem, tj. *ohniskem*, který je nějakým způsobem nesmyslný, deviantní a do věty nezapadající výraz, a nemetaforickým zbytkem věty, tj. *rámcem*. Součástí věty je, dle Blacka, nicméně i její kontext a situace promluvy.¹² Obrazné vyjádření je tedy nějak transformovaným doslovným výrazem a to na základě napětí mezi částmi promluvy a kontextem. Pojetí sémantického posunu dále rozvíjel Harold Skulsky v článku *Metaphorese* (1986) svým pojetím metaforu a ostatních tropů jako užití speciálního metaforického jazyka *metaphorese*. Ten je souborem metaforických významů vlastních určitému jazyku či kulturnímu prostředí, které posluchač aplikuje na promluvu mluvčího, nedává-li běžný

⁶ Tamtéž (*Poetika* II, 22, 1458a30).

⁷ Aristotelés (1999, *Rétorika* III, 10, 1410b25).

⁸ Tamtéž (III, 2, 1405a).

⁹ Pavelka (1982, s. 25).

¹⁰ Termín „metaforický obrat“ razil M. Beardsley.

¹¹ Black (1954, s. 286).

¹² Black (1979, s. 24).

doslovný význam slov v kontextu promluvy smysl. Skulsky chápe posun významu u metafor jako následek spolupráce či hry mezi mluvčím a posluchačem.¹³

V teoriích metafory jako sémantického posunu tedy pokračuje přesvědčení o rozdílu mezi obrazností a doslovností. Vztah mezi nimi je vysvětlen zhruba jako transformace, posun či náhrada doslovného významu ustanoveným významem metaforickým.

Pragmatické pojetí metafory bylo vytvořeno filosofem jazyka P. Gricem. Poprvé bylo formulováno v jeho přednášce *Logic and Conversation* (1989). Pojetí metafory vychází z důrazného odlišení toho, co je běžně chápáno jako význam věty, a toho, co je mluvčím větou sdělováno.¹⁴ Jinak řečeno – významem je zde chápáno to, co míní mluvčí, i když to může být v opozici k tomu, co znamenají jeho slova. Význam věty obecně, a tudíž i význam metafory se vyjevuje až při individuálním výkonu užití jazyka, tj. v rámci promluvy (*utterance*). Promluva je elementárním prvkem kooperativní činnosti zvané *konverzace*. K účasti na konverzaci je potřeba dodržovat pravidla a konsensy, které konverzaci konstituují. Osoby, které se účastní a podílejí na konverzaci, sledují jistý společný cíl. Ten může být jasný hned z počátku konverzace či se vyjevuje průběžně. Nicméně i v druhém případě je určitý cíl od začátku alespoň předpokládán. Cíl konverzace je součástí samotné podstaty komunikace. Fakt, že konverzace je spolupráce na dosažení společného cíle, nazývá P. Grice *princip kooperace*. Dále, přijmeme-li konverzaci jako spolupráci směřující k dosažení určitého cíle, vyvstanou nám zároveň jistá pravidla, jejichž dodržování umožňuje dosažení tohoto cíle. Soubor těchto pravidel P. Grice nazývá *konverzační maximy*. Porušení principu kooperace znamená jednoduše konec konverzace. Příklad porušení maxim konverzace je ale složitější a také zajímavější. Konverzace totiž stále pokračuje, udržovaná při životě stále trvajícím předpokladem dodržování principu kooperace, ale zároveň se v ní objevují zajímavé jazykové fenomény. Většinu z nich P. Grice sdružuje pod pojem *konverzační implikatura*.¹⁵ Ta se dá zjednodušeně popsat jako jazykový jev, kdy mluvčí míní něco jiného, než znamenají jeho slova. To, co je míněno, je nalezeno posluchačem tak, že upravuje význam řečeného až do bodu, kdy jsou maximy naplněny. Jedním typem konverzační implikatury je i metafora. V tomto pojetí se tak setkáváme se sdružením všech obrazných vyjádření tj. tropů pod jeden termín. Pojem metafora je sice pouze jeden z případů konverzační implikatury, ale teorie si dokáže poradit i s ironií, metonymií, hyperbolou apod.

¹³ Hills (2012, kap. The Semantic Twist Accounts).

¹⁴ Peregrin (2005, s. 178).

¹⁵ Grice (1989, s. 26).

V Griceově teorii dále pokračuje John Searle a propojuje ji se svým pojetím řečových aktů. Searle věnuje větší pozornost způsobům a metodám, kterými dochází posluchač na základě toho, co mluvčí řekl, k tomu, co mluvčí mínil.¹⁶ Searlův největší přínos na poli zkoumání metafory je nicméně jeho snaha o vymezení toho, co je doslovný význam, vůči kterému metaforu definujeme a poznáváme. Doslovný význam v nulovém kontextu (který nacházíme např. ve výkladových slovnících) podle Searla neexistuje.¹⁷ Doslovný význam je relativní k jakýmsi našim *předpokladům v pozadí* (background assumptions), které tvoří rámec k uchopení doslovného významu.¹⁸ Toto pozadí je možno chápat jako jazykovou připravenost mluvčího a jeho obeznámenost se světem. Význam metafory je pak relevantní pouze ke kontextu promluvy. Dalo by se říci, že metafora je kreativní právě proto, že je vytvářena a chápána na základě nového, zatím neznámého rámce. Proces umírání metafory je pak jako ustalování tohoto rámce a jeho splývání a pronikání do stabilního rámce *předpokladů v pozadí*.

Dan Sperber a Deidre Wilson rozpracovávají Griceovské pojetí do *teorie relevance*. Všechny verbální produkty mluvčího, stejně jako nonverbální, jsou chápány jako evidence, na jejímž základě provádí posluchač inferenci o tom, co mluvčí mínil. Jako význam mluvčího je pak chápána nejrelevantnější inference, tedy taková, která přináší nejpřesnější a s kontextem nejvíce související informaci a která je zároveň pro mluvčího nejrychleji či nejsnadněji odvoditelná. Metafory jsou pak zajímavé pouze tím, že je tento základní jazykový princip na nich nejpatrnější. Kromě této „očividnosti“ se metafora ale nijak neliší od ostatních jazykových vyjádření.¹⁹

V pragmatickém pojetí, zvláště v jeho nejnovějších projevech, je tak patrné, že se pomalu ale jistě stírá rozdíl mezi obrazným a doslovným významem. Inferenční mechanismus je v teorii relevance stejný pro oba typy výrazů. Nicméně už i u Searla, přestože sám to odmítá, si lze povšimnout podobnosti mezi kontextuálním rámcem přidělujícím význam metaforám (a nepřímým řečovým aktům) a rámcem předpokladů v pozadí, vůči kterým je relativní doslovný význam. Druhé je spíše ustálenou a automatizovanou podobou prvního, než aby se jednalo o principiálně odlišný mechanismus.

Mimo uvedená pojetí, chápající obraznost jako transmutaci významu doslovného, existují i pojetí banalizující obraznost a metaforu jako pouhý případ nepovedené doslovné propozice. Už od dob Aristotela si totiž filosofové všímali zarážející podobnosti mezi metaforou a přirovnáním. To vedlo k vytvoření *pojetí metafory jako*

¹⁶ Mácha (2012, s. 188).

¹⁷ Searle (1979b, s. 117).

¹⁸ Tamtéž, s. 133.

¹⁹ Sperber & Wilson (2008, s. 87).

*eliptického přirovnání.*²⁰ Výraznými proponenty tohoto pojetí byli už Cicero a Quintilianus, v současnosti např. R. Fogelin, kteří tvrdí, že metafora je pouze zkráceným či staženým přirovnáním.²¹ Toto tradiční komparativní pojetí má však několik úskalí. Zaprvé to, že doslovná přirovnání jsou symetrická. To znamená, že když A je podobné B, je i B podobné A. To však u metafory neplatí. Metaforu „Ten muž je lev“ nelze jednoduše přeměnit na „Ten lev je muž“, aniž by došlo k totální proměně významu této věty.²² Zadruhé, metafora je také jistým způsobem otevřená a má, dalo by se říci, hloubku. Podobnost mezi předměty není přímo uvedena a lze ji nalézt na více úrovních, čehož si je autor metafory samozřejmě vědom a používá tuto jazykovou figuru právě pro její mnohoznačnost. Přirovnáním však autor ukáže pouze jeden specifický společný rys a přirovnání je tak ve srovnání s metaforou velmi povrchní a ploché.²³ Zároveň je-li metafora jen zkráceným přirovnáním, pak by vlastně nikdy neměla být nejasná a nebylo by třeba ji nikterak luštit. Čtvrtou výraznou slabinou tradičního komparativního chápání metafory je to, že není schopné poradit si se složitějšími, např. vícevrstevnými, metaforami jako je Searlův známý příklad „Sally je kus ledu.“²⁴ Zde jsou Sally připisovány emoční vlastnosti, které led samozřejmě nemá a mít ani nemůže. Chápat v tomto případě větu jako prosté přirovnání není možné, protože i když doplníme větu na „Sally je *jako* kus ledu“, tak tím nic nevyřešíme a stále se budeme potýkat s metaforou. Sally sice sdílí vlastnost ledu (chlad), ale pouze vlastnost ledu chápanou metaforicky.²⁵ Z toho je patrné, že metafora je přirovnání nadřazená a nelze ji na něj redukovat. Odhlédneme-li na chvíli od nedostatků komparativistického pojetí, lze vztah mezi metaforou a doslovným vyjádřením v této teorii chápat zhruba jako identitu, protože metafora je vlastně pouze zkratkou pro doslovné vyjádření.

Kauzální pojetí metafory, které představil americký analytický filosof D. Davidson ve svém článku *What Metaphors Mean* (1978), postupuje v banalizaci obraznosti ještě dál. Ve svém pojetí metafory totiž rázně odmítá existenci jakýchkoli lingvistických mechanismů způsobujících změny významu slov v rámci metafory a navozujících tzv. metaforický význam. Metafora tak dle D. Davidsona není následkem nějakého sémantického posunu. V metafoře nic nechybí a nemůže se tak jednat ani o zkrácené přirovnání. Metaforu nelze parafrázovat. Metafora prostě *znamená* pouze to, co znamenají doslovně chápaná slova v ní.²⁶ Metaforou je pak efekt vycházející ze

²⁰ Lycan (2008, s. 179).

²¹ Fogelin (1988, s. 26).

²² Beardsley (1962, s. 297).

²³ Tamtéž, s. 294.

²⁴ Searle (1979a, s. 76).

²⁵ Lycan (2008, s. 180).

²⁶ Davidson (1978, s. 32).

střetu těchto doslovných významů. Tento střet, toto spojení nesouvisejících slov (chápaných doslovně), postaví každé z nich do nového světla. Metafora nás doslova nutí nalézt nové, do té doby neuvědomělé podobnosti a vztahy mezi věcmi.²⁷ Žádný z prvků metafor v té chvíli však nemění nijak svůj význam. Metafora jako celek nenesé žádný kognitivní obsah, žádný význam. Je téměř vždy nepravdivá (na rozdíl od přirovnání, které je téměř vždy pravdivé). Vyvolává však jistý psychologický efekt – určitý typ mentálního obrazu podobného snovým obsahům.²⁸ Otázka po konstituování významu obrazných vyjádření je tak vyřešena prohlášením, že žádný význam vlastně nemají.

V kauzálním přístupu k metafoře, nastaveném D. Davidsonem, pokračuje Richard Rorty (a užívá ho jako nástroj k polemizování o kulturních změnách, vývoji, morálce a politice v knize *Nahodilost, ironie a solidarita* (1986)). Metafora se od doslovných vyjádření liší svou novostí. Význam se odvíjí od pravdivostních podmínek a lze ho tedy připsat pouze vyjádřením (resp. akustickým produktům), se kterými jsme obeznámeni a pravdivostní podmínky tak mají. Obrazná vyjádření tak pro svou novost žádný význam vlastně nenesou. Metafora význam získávají až svým ustálením v řečových hrách, tj. v procesu umírání metafor. Mrtvá metafora, jejíž užití je již zafixované a obecně známé určitému společenství, získává pravdivostní podmínky a přestává tak být vyjádřením obrazným a stává se vyjádřením doslovným.²⁹

Davidsonovo kauzální pojetí později obhajují i Ernie Lepore a Matt Stone ve svém článku *Against metaphorical meaning* (2010).³⁰ Vyrovnávají se zde s většinou námitek, které kontroverzní, mnohdy schematický a problematiku zjednodušující článek vyvolal. Metafora nemá, na rozdíl od doslovných vyjádření, význam. Metafora je pouze efektem, následkem, který je v nás vyvolán doslovným významem promluvy.

Metafora v kauzálním pojetí tak vlastně nemá žádný vztah k otázce významu a doslovným vyjádřením, protože sama žádný význam nenesé a je pouhým psychologickým efektem. Je tak vlastně zpochybněna sama příslušnost metafor k jazyku.

V kauzálním pojetí metafor se sice metafoře upírá metaforický význam, nicméně přisuzují se jí zároveň vedle doslovného významu jejích částí nové vlastnosti, které mají být spíše psychologické než lingvistické povahy, např. síla, efekt, vliv. Je ale otázkou, zda doslovné výrazy nenesou podobné či dokonce stejné efekty, síly a vlivy, pouze v méně výrazné a patrné podobě. Metafora je sice způsobována kauzálně doslovným významem, ale i sám jazyk se svým doslovným významem je, dle Davidsona,

²⁷ Tamtéž, s. 33.

²⁸ Tamtéž, s. 46.

²⁹ Rorty (1989, s. 18).

³⁰ Lepore & Stone (2010).

způsobován kauzálně.³¹ Na první pohled se zdá, že metafora je dalším článkem kauzálního řetězce *svět -> jazyk a jeho významy -> metafora*. Je tomu ale tak jen proto, že v případě jazyka obecně mluvíme o následku (jazyk je následkem světa) a u metafory mluvíme o příčinách (jazyk je užit mluvčím k tomu, aby v posluchači zapříčinil povšimnutí si podobnosti – a toto povšimnutí je metaforou). Avšak předtím, než se mluvčí pokusí na takovou podobnost poukázat, musí si jí sám také nejdříve povšimnout. Metafora je tak v Davidsonově realismu dost možná nakonec stejným kauzálním následkem světa, jako je jazyk s jeho doslovnými významy.

Poslední z pojetí, která zde chci uvést, je *pojetí metafory jako kognitivního konceptu*. Tato filosofická pozice zatím nejsilněji rehabilituje postavení metafory ve filosofii jazyka a přiznává jí také zatím nejvýznamnější roli v rámci více jak dvoutisíciletého zkoumání fenoménu metafory. Nejznámějšími proponenty jsou G. Lakoff a M. Johnson se svým dílem *Metafory, kterými žijeme* (1980). Zde metafora není chápána jako pouhá figura jazyka, ale jako následek výkladu skutečnosti na základě myšlenkových konceptů abstrahovaných ze *základní oblasti zkušenosti*.³² Metafora je strukturace jedné zkušenosti na základě jiné.³³ Strukturující koncepty a schémata (později, při užití v odlišné sféře skutečnosti než ve sféře původu, zvané metafory/metaforické koncepty) člověk získává jakousi podvědomou abstrakcí z nejzákladnějších empirických dat týkajících se existence v prostoru a interakce s fyzickými objekty. Metafora tak už není primárně jazykovou figurou ale spíše jakýmsi transcendentálním mechanismem epistemologickým. Zdůrazňování uměleckosti a dekorativnosti metafory, které se v teoriích metafory objevuje jako následek tradičního antického chápání, je tak spíše jen svébytným užitím fenoménu metafory v rámci umění.³⁴

Lakoff své pojetí metafor dodnes rozvíjí a zpřesňuje v rámci kognitivních věd ve spojení s neurovědou. Dle Lakoffa se ukazuje, že i rozumění slovům a tomu, co bychom mohli označit za doslovné významy, funguje na stejném principu jako konceptuální metafory.³⁵ Síť doslovných významů a konceptuálních metafor se proplétají v rámci principu neurálního mapování.

³¹ Peregrin (2005, s. 265).

³² Lakoff & Johnson (2002, s. 133).

³³ Tamtéž, s. 94.

³⁴ Lakoff (1993, s. 246).

³⁵ Lakoff (2008, s. 36).

S konceptuálním pojetím metafor je v úzkém vztahu i současný rozsáhlý zájem o výzkum analogie a její role v myšlení a otázce umělé inteligence. Konceptuální pojetí metafor se s tímto pojetím analogie značně překrývá.³⁶

Metafora je tak v tomto pojetí fenomén natolik prostupující celý jazyk, že potenciálně může být velmi těžké nalézt nějaký doslovný význam neovlivněný metaforou. Toto pojetí sice neztotožňuje obrazný a doslovný význam, ale roli metafor v jazyce značně vyzdvihuje. Metafora je na poli významu téměř klíčovým hráčem, protože konceptuální metafora a analogie jsou jedním z hlavních principů lidského myšlení.

V tomto exkurzu se tedy setkáváme více méně se dvěma typy přístupů k hodnotě metafory při zkoumání významu. V klasickém, komparativistickém a kauzálním pojetí je role metafory při zkoumání významu spíše druhotná. Klasické pojetí považuje metaforu za primárně dekorativní prvek s významem půjčeným z doslovnosti, pro komparativisty je metafora pouze zkratkou za přirovnání a význam metafory je tak doslovným významem onoho přirovnání a v kauzálním pojetí nemá metafora s významem společného vůbec nic. Pojetí sémantického posunu je značně umírněnější, ale i zde je metafora spíše jen deviací od normy a posunem doslovného významu. Další dvě pojetí již tento, dle mého názoru, banalizující postoj nesdílejí. V obou případech se ustaluje jednota sémantických mechanismů doslovných a obrazných vyjádření. Při chápání metafory skrze pragmatické či konceptuální pojetí se tak poprvé ukazuje i potenciál metafory zastávat roli kritéria hodnocení teorií významu. Než bude ale možné přistoupit k rozvíjení této teze, je třeba se vyrovnat s důvody, které vedou k představě, že metafora je při zkoumání jazyka a významu fenoménem pouze druhotným. Za tyto důvody považují *problém extenze pojmu, fenomén podobnosti* a hlavně *předpoklad duality*.

Problém extenze pojmu

Je patrné, že v každém z uvedených pojetí znamená pojem „metafora“ něco naprosto jiného. Metafora je jednou přenos významu, jindy věta obsahující doslovný rámec a obrazné ohnisko, eliptické přirovnání, snový obraz a psychologický účinek, kognitivní koncept či typ inference. Snaha odpovědět na naši otázku se tak zatím vlastně odkládá, protože ani nevíme, co to vůbec metafora je. Je tedy třeba blíže prozkoumat a ujasnit si samotný rozsah pojmu „metafora“. Věřím, že následkem rozdílné extenze pojmu metafory dochází i k přičítání rozdílné důležitosti tomuto jevu.

³⁶ Viz Gentner, Bowdle, Wolff & Boronat (2001).

V extenzi pojmu „metafora“ je značný zmatek následkem rozdílných definic, které jsou dány v teoriích mnohdy pouze implicitně. Jak již bylo naznačeno, tato neostrost pojmu se projevuje již u prvních dochovaných úvah o metafoře. Aristoteles chápe metaforu jako souhrnný název pro všechna obrazná vyjádření,³⁷ zatímco Quintilianus a Cicero metaforu definují už pouze jako jeden z mnoha typů obrazného vyjádření a to takový, který vychází z podobnosti.³⁸ S touto dichotomií se setkáváme i dnes. Někdy je metafora označena jako jeden z tropů a je tak řazena na stejnou úroveň jako metonymie, ironie, hyperbola atd. Jindy je metafora chápána obecně jako jakýkoli obrazný výraz, tj. tropus.³⁹

Uvedené teorie přistupují k problému toho, co je a co není metafora, většinou tak, že vyberou určité množství vzorových metafor. Tento výběr pak vlastně určuje rozsah pojmu metafora. Vhodně vybrané vzorové metafory jsou také později užity ke snadné verifikaci vytvořené teorie. Komparativistická pojetí chápou metaforu pouze jako zkrácené přirovnání. Davidson ve svém kauzálním pojetí zastává podobný přístup – metafora nás *nutí* ke srovnávání.⁴⁰ Metafora má tak většinou formu typu „X je Y“ („Achilles je lev“) a jakýkoli jiný typ obrazného vyjádření je pak v těchto pojetích spíše přehlížen. Ve starší verzi pojetí sémantického posunu je škála vzorových metafor už mnohem bohatší a teorie si poradí už i s metonymií, oxymoronem a katachrézí, protože tyto jsou detekovatelnými deviacemi uvnitř věty a lze jejich význam upravit do vhodné podoby metaforickým obratem. Moderní podoba pojetí sémantického posunu spolu s pragmatickým pojetím pak pomocí inferencí a principu spolupráce, dokážou vysvětlit i ironii, hyperbolu a obraznost obecně v širokém aristotelském chápání. Pojetí metafory jako kognitivního konceptu pak do pojmu metafora zahrnuje navíc i tzv. „mrtvé“ metafory (např. „Má ve společnosti *vysoké* postavení“). Extenze pojmu metafora je tak v tomto posledním pojetí nejširší.

Aby bylo vůbec možné zkoumání role metafory na poli významu, je třeba chápat pojem metafora nejširším možným způsobem a zahrnout tak pod tento pojem všechny výše uvedené teorie metafory. Pod pojem metafory tak musí spadat všechny tropy – metonymie, ironie, hyperbola, synekdocha, katachréze atd. Pojem metafora je pak víceméně synonymem obraznosti. Dalším důvodem pro volbu tohoto širokého pojetí je i jistá tendence filosofie jazyka opomíjet a odsouvat do pozadí ostatní tropy, je-li metafora vymezena úzce. Jsem přesvědčen, že důvodem tohoto přehlížení dalších tropů je spíše snaha vyhnout se obtížím nežli snaha o detailnější a konkrétnější výzkum úzce vymezené metafory.

³⁷ Aristotelés (*Poetika* II, 21, 1457b).

³⁸ Hills (2012, kap. The Ancient Accounts).

³⁹ Pavelka (1982, s. 25).

⁴⁰ Lepore & Stone (2010, s. 175).

Navíc příklon k širokému vymezení je oprávněný i proto, že spíše než nějakým revolučním požadavkem je tento přístup charakteristickou tendencí projevující se ve vývoji zkoumání metafory. Znakem moderních verzí uvedených pojetí je totiž právě i rozšiřování extenze pojmu metafory.

Je-li ale metafora vymezována široce jako všechna obrazná vyjádření, spadá pod tento pojem poměrně velká část jazyka. Užívání širokého vymezení metafory tak už samo značně zpochybňuje druhotnost fenoménu metafory při zkoumání jazyka a významu.

Problém podobnosti

V klasickém, komparativistickém i kauzálním pojetí, je také patrný důraz na fenomén podobnosti. Role podobnosti v metafoře je předpoklad, který je mnohdy nekriticky přejímán z klasického antického pojetí. Co podobnost vlastně je a jak v metafoře funguje, není vždy jasné. Podobnost mezi věcmi je ale potenciálně nekonečná. To lze snadno ukázat na slavné hádance Lewise Carrola „Jak je havran jako psací stůl?“ Budeme-li odpovídat nalézáním podobností mezi oběma jmenovanými, hrozí nám nekonečný výčet: „Na obou je brk.“, „Když do nich kopneš, je velká šance, že praskne nějaká kost.“, „Oba *jsou* a podílejí se tak na Bytí.“, „Názvy obou obsahují písmeno A.“, „Když je hodíš, letí.“, „Jsou to věci rozprostraněné (měřitelné, vážitelné atd.)“, „Jsou viditelní i bez mikroskopu.“, „Jsou nakreslitelní štětcem z velbloudí srsti.“, „Když je vcucne turbína letadla, hrozí nebezpečí havárie onoho letadla.“, „Jejich výskyt na povrchu Jupiteru je velmi nepravděpodobný.“ atd.

Podobnost je neudržitelná hlavně ale proto, že připisuje jsoucňům množinu jakýchsi rádooby objektivních kvalit, které ale ve skutečnosti nemohou být nezávislé na člověku. To je patrné už i z těch nejjednodušších a nejtypičtějších příkladů metafor, které mají zdůraznit vlastnosti jako statečnost („Achilles je lev“), krása („Julie je slunce“), ošklivost, roztomilost atd. Určité osobě jsou přisuzovány vlastnosti, které za objektivní rozhodně nelze označit. Pokud jsou ale tyto vlastnosti neobjektivní (a na tom nemění nic ani fakt, že jejich připisování je mnohdy v rámci jisté kultury či skupiny součástí konsensu), pak už nelze mluvit o podobnosti, jejíž samotný pojem evokuje objektivnost a jistou verifikovatelnost, ale spíše o jakési kulturně a historicky podmíněné asociaci či podobné mentální operaci. Termínem asociace zde míním obecně jakékoli spojování mentálních obsahů, tedy nejen na základě vztahu podobnosti, ale i na základě dalších vztahů – např. časové či prostorové souvislosti, příčinnosti, kontrastu a pravděpodobně mnoha dalších. Tento vztah asociace je naznačen v článku M. Blacka, který pro něj užívá termín *system běžných asociací* (*system of associated*

commonplaces),⁴¹ článku M. Beardsleyho, který mluví o konotacích,⁴² a v teorii metafory J. Searla, který mimo termínu *předpokladů v pozadí* přímo používá termín *asociace*.⁴³

Vztah mezi věcmi, který v metafoře při zběžném a povrchním pohledu nazýváme podobnost, je ve skutečnosti mnohem komplikovanějším systémem souvislostí a odkazů. Nahradíme-li v popisu mechanismu metafory princip podobnosti představou takového systému, který můžeme zatím nazývat jednoduše systémem asociací, lze se pak mnohem snáze vyrovnat i s problematickými metaforami jako je například „Richard je gorila“.⁴⁴ Tato metafora naznačuje, že Richard je hrubián, hlupák a barbar a to i přes to, že gorily vynikají mezi zvířaty právě svojí jemností, plachostí a inteligencí. Protože tedy gorily hrubiánské rysy nemají, metafora na principu podobnosti založena být nemůže. Vysvětlení pomocí asociací je naopak v tomto případě úspěšné a lze jím snadno vysvětlit i další typy obrazných vyjádření. Vědění o gorilách je zatíženo historickým předsudkem o jejich hlouposti, který nám vytane na mysli mezi prvními, slyšíme-li slovo gorila. Nezáleží přitom na tom, kolik toho víme o gorilách. Kulturně a historicky podmíněný předsudek o gorilách je v nás zakořeněn natolik, že metaforu pochopíme velmi snadno.

Omezení role podobnosti nejen odstraňuje mnoho rozporů v teoriích metafory, ale také shrnuje pod jednu teorii většinu typů obrazných vyjádření. Odmítnutí podobnosti je tedy zároveň v souladu s požadavkem širokého vymezení pojmu metafory. Rozporuplnost a absurdita ironie, hyperboly, eufemismu a oxymóronu vyvolává myšlenkovou operaci nalezení významu na základě kontrastu, tj. dalšího z klasických asociálních vztahů známých např. z díla D. Huma.⁴⁵ Katachréze je vytvářena jak na základě podobnosti, tak na základě časové či prostorové souvislosti, podobné rytmiky atd. Metonymie je dokonce definovaná jako přenášení významu na základě asociace, tedy jakési obecné neurčité souvislosti.⁴⁶

Nahrazení podobnosti nadřazeným mechanismem asociací by však s sebou neslo ještě jeden snad dokonce zajímavější důsledek. Nahrazení objektivní podobnosti mentálními asociacemi totiž vyvolává otázku: „Jak se liší mentální reakce na slovo *gorila* ve větách: „Richard je gorila“ a „Támhle je gorila!“? Není možné, že řetězová reakce asociací, které se spustí užitím slova „gorila“ v tom, co zveme metaforou, je

⁴¹ Black (1954, s. 287).

⁴² Beardsley (1962, s. 294).

⁴³ Searle (1979a, s. 97).

⁴⁴ Příklady ze Searle (1979a, s. 89).

⁴⁵ Mandelbaum (2016).

⁴⁶ *Merriam Webster – Dictionary*.

nakonec principiálně stejná jako reakce na slovo „gorila“ v doslovném vyjádření a jejich odlišnost leží pouze v množství asociací, které je nutné provést, aby bylo dosaženo naplnění konverzačních maxim či relevance? A nemůže nakonec právě tato řetězová reakce, detonovaná rozbuškou ve formě akustického či grafického aspektu slova, být tím co nazýváme význam? Odstraněním podobnosti v klasickém a komparativistickém pojetí metafory se tak dostáváme blízko k pragmatickému a konceptuálnímu pojetí, ve kterém ostrá linie mezi doslovným a obrazným mizí. Jazykový pragmatismus vidí význam slova ve způsobu užití tohoto slova, což lze snadno chápat jako asociaci na základě vztahu časové a prostorové souvislosti mezi slovem a tím, co znamená (např. vzpomínka na situaci, kdy bylo slovo použito v určitém významu). To pak ale může naznačovat, že princip chápání významu metafory může být stejný jako princip chápání významu jakéhokoli jiného doslovného vyjádření. To však potom vyvolává potřebu blíže prozkoumat další problematický prvek tradičních definic metafory – předjímání duality mechanismů významu.

Předpoklad duality

Další opakující se prvek jak v pojetí klasickém, kauzálním, v raných pragmatických pojetích, tak i v pojetí metafory jako sémantického posunu je totiž právě důrazné odlišování toho, co metaforická propozice říká doslovně, a toho, co se touto propozicí míní (resp. jak působí). „Metafora jednu věc říká, ale něco jiného znamená“ je zjednodušeným shrnutím přístupu těchto pojetí metafory. Dochází tím k naznačování potřeby rozlišení mezi behavioristicky chápaným říkáním a psychologicky chápaným míněním či působením. Jsem přesvědčen, že tato opozice je neopodstatněná. Jedná se o nekriticky přijímaný předpoklad klasického starověkého chápání metafory. Přesto mnohé uvedené moderní definice metafory tímto předpokladem vysvětlují rozdíl mezi metaforou a doslovným vyjádřením. Teorie postavené na tomto residuu aristotelského chápání metafory pak pokračují v prohlubování odlišení metaforického a doslovného významu/působení, čímž vedou k představě rozštěpeného mechanismu významu. Následkem tohoto rozštěpení je pak nesouměřitelnost těchto pojetí s jinými, která tuto ostrou opozici odmítla či zpochybnila, např. právě pragmatické a konceptuální pojetí. Tento předpoklad nakonec pak vlastně štěpí i celý jazyk na část doslovnou a na část obraznou.

Argument pro toto odlišení, spočívající v připomenutí lidské schopnosti detekovat a odlišit metaforu v rámci promluvy, není plně dostačujícím pro přísné odlišování doslovného a metaforického významu a už vůbec ne pro předpoklad odlišného mechanismu stojícího za těmito významy. Detekce metafory může být alternativně vysvětlena i jako detekce odlišného stupně průzračnosti či komplikovanosti propozice, jak bylo například naznačeno v teorii relevance Sperbera a Wilsonové. V souvislosti s výše uvedenou představou mentálních asociací či pragmatických inferencí může být

případ obrazného vyjádření například pouze označením vyjádření s nadstandardně dlouhým asociačním (resp. inferenčním) řetězem.

Věřím, že důvod důrazu na odlišování mechanismů obrazných a doslovných vyjádření spočívá spíše v postavení metafor v hierarchii fenoménů zkoumaných filosofií jazyka. Většina uvedených teorií metafory je budována až sekundárně z teorie doslovného významu. Jinak řečeno, provází je předpoklad, že mechanismus doslovného významu je již poznáný, vyřešený.⁴⁷ Vysvětlit metaforu je pak až druhým krokem zkoumání a vytvořená teorie je pak mnohdy násilně naroubovaná na předcházející teorii doslovného významu. Protože metaforu většinou nejde vysvětlit způsobem, jakým byla přednostně vysvětlena doslovná vyjádření, zkonstruuje se *ad hoc* dodatečný vedlejší mechanismus pro vyjádření obrazná – přenos, změna atd., popřípadě se metafora odmítne a z jazyka vyloučí úplně. Důvodem, proč není spíše modifikována původní teorie významu a namísto toho je dodatečně doplněna výjimka z pravidla, je představa o malé důležitosti obrazných vyjádření v celku jazyka, popřípadě představa o jejich druhotnosti a podřízenosti doslovným vyjádřením. Tímto neduhem například, dle mého názoru, jednoznačně trpí kauzální pojetí metafory, které za účelem zachování pravdivostních podmínek a metafyzického realismu raději vykáže metaforu mimo jazyk a upře jim význam.

Z výše uvedeného je nicméně důležité zdůraznit hlavně onen předpoklad obeznámenosti s tím, co je význam. Tento prvek je v problematických teoriích metafory velmi častý, ačkoli otázka významu samého je pravděpodobně nejvíce diskutovaným bodem filosofie jazyka vůbec. Předpoklad dvou odlišných mechanismů významu stojí na přesvědčení, že každé slovo má nějaký svůj opravdový význam, který je v metafoře přetransformován do významu odlišného, vedlejšího (resp. nejazykového psychologického účinku). Toto přesvědčení evokuje obraz pevného pravdivého a jistého poznání významu, které je nám k dispozici a na základě kterého lze pokračovat dále v poznávání i dalších méně důležitých prvků jazyka, zatím ne tak jasných a jistých, např. metafor. Když si však uvědomíme, že jediné pevné a jisté, co držíme v rukou, je nakonec pouze výkladový slovník obsahující lexikální významy slov, tj. význam slov v nulovém kontextu, lze vyjádřit oprávněnou pochybnost o stavu řešení otázky významu, protože identifikovat význam s na kontextu nezávislou poučkou ve slovníku je velmi diskutabilní.⁴⁸ Zpochybnění otázky role „lexikálního“ významu v jazyce podal například W. V. O. Quine v díle *Word and Object* (1960)⁴⁹ či již John Searle ve zmiňované teorii doslovného významu.

⁴⁷ Searle (1979a, s. 78).

⁴⁸ Pavelka (1982, s. 45).

⁴⁹ Marvan (2010, s. 149–150).

Hlavním dodatečným podpůrným argumentem pro předpokládanou a předem přijatou podvojnost mechanismů významu u obrazného a doslovného vyjádření je také parafráze. Je-li možné metaforu parafrázovat, tzn. jde-li obrazné vyjádření redukovat na doslovné, pak to znamená, že existuje jistý jeden převoditelný význam přenášený mezi dvěma typy vyjádření. Tím by byla podvojnost mechanismů významu obhájena. Doslovnost by byla daná a obraznost by mohla vznikat přenosem doslovného významu na zástupný výraz. Nicméně zda je takováto parafráze-převod možná, je velmi pochybné. Podle M. Blacka se parafrází ztrácí velká část kognitivního obsahu metafory.⁵⁰ D. Davidson, ač za jiným účelem než M. Black, také zpochybňuje parafrázi jako převod z obrazného do doslovného vyjádření. Metafora není podle něj převoditelná na doslovné vyjádření, stejně jako obraz není převoditelný na slova.⁵¹ Podle Searla nelze parafrázovat mnohdy ani velmi jasné a nekomplikované metafory. V případě, že metaforu parafrázovat lze, pak je to možné jen přibližně a parafráze nikdy nebude plně adekvátní a část významu se vždy ztratí.⁵² Pokud však metafora není plně převoditelná a parafráze je spíše pouhým jiným vyjádřením ke stejnému tématu/objektu, pak už ani parafráze není dostatečným argumentem pro sekundárnost obrazného vyjádření (a tedy i argumentem pro odlišnost obrazného a doslovného významu).

Proti předpokladu duality pracuje i fakt, že v žádné definici metafory se nelze vyhnout chybě zvané definice kruhem – *circulus vitiosus*. Jak upozornil J. Derrida ve svém článku *White Mythology* (1982),⁵³ při pozorném zkoumání konceptu metafory totiž vyjde najevo, že metafora sama je definována či vysvětlována pomocí metafor. Termíny jako *objekt*, *figura*, *věc* jsou samy v definici použity metaforicky. Při definování pojmu metafory jsou tedy použity metafory, což je první případ definice kruhem. Metaforické jsou i termíny jako *koncept*, *zakládat se na...*, *teorie* apod.⁵⁴ Dokonce slovo *definice* (z lat. de+finis tj. vymežit konec nebo hranici) je mrtvá metafora. Takže i na meta-úrovni při referování k definici metafory se setkáváme s metaforou. Třetím případem bludného kruhu je skutečnost, že nakonec i samotné slovo *metafora* je metafora. Řecké slovo μεταφορά je složeninou předpony μετα tj. za/přes a slovesa φέρω tj. nosím a znamená tak v překladu do češtiny zhruba něco jako *přenos*. Výraz pro lidskou činnost nošení fyzických objektů a předpona odkazující k fyzickému prostoru či k času jsou obrazně užity k označení obrazného popisu. Takže vlastně nejen k popsání principu metafory, jakémukoli vyjádření se o tomto principu metafory, ale i k samotnému pojmenování tohoto principu je použit sám tento princip – metafora. Jasně

⁵⁰ Black (1954, s. 293).

⁵¹ Davidson (1978, s. 47).

⁵² Searle (1979a, s. 82–83).

⁵³ Viz Derrida (1982).

⁵⁴ Derrida (1982, s. 230).

se zde ukazuje, že hledání ostré hranice mezi doslovností a obrazností je velmi problematické a možná i principiálně nemožné.

To, že metafora používá stejný mechanismus významu jako výrazy doslovné, je také patrné na zvláštním rysu metafory, kterým je jakási její důraznost či rétorická síla. Tuto rétorickou sílu nazývám intenzita.⁵⁵ Intenzita, která je naprosto typickým rysem metafor, je právě nejpatrnějším projevem toho, že mechanismus významu metafor se nijak neliší od mechanismu významu doslovných vyjádření. K představení této *intenzity* je nejužitečnější následující příklad.⁵⁶ *Intenzita* je nejpatrnější na rozdílu mezi metaforou a přirovnáním u pejorativních vyjádření. Metafora „Ty jsi kráva.“ má očividně jinou *intenzitu* než přirovnání „Ty jsi *jako* kráva.“ V prvním případě jde o tvrzení identity osočené osoby s hospodářským zvířetem. Osoba je nařčena ze sdílení *všech* vlastností a rysů krávy a ztráty rysů lidské bytosti. V druhém případě je naznačena jen jakási podobnost v jednom a jen výjimečně ve více rysech. Nikdy však ve všech.⁵⁷ To, že v přirovnání není nikdy naznačeno sdílení všech rysů, tedy identity, je patrné také z dalšího příkladu: „Jsi *jako* chytrý člověk“. Tímto přirovnáním je řečeno, že oslovená osoba není chytrý člověk, pouze s ním sdílí několik rysů, podobá se mu. Přirovnání je znovu mnohem slabší a je velmi vzdálené propozici vyjadřující totální identitu, tj. „Jsi chytrý člověk“. Člověk popsany jako pouze podobný chytrému člověku, na rozdíl od člověka, jemuž byla připsána identita s chytrým člověkem, má pak opodstatněné právo se urazit. Metafora tak svoji intenzitu získává právě tím, že je míněna doslovně, tedy úplně stejným způsobem jako přirovnání. Mluvíci nenaznačuje pouhou podobnost (tj. uvedená pejorativní věta nejde parafrázovat jako „Podobáš se hospodářskému zvířeti“) a zajisté tak nepoužívá žádný metaforický, nový, zvláštní a neobvyklý význam slova. Intenzita tak mimo rozlišení mezi doslovným přirovnáním a

⁵⁵ Tato intenzita, důraznost a rétorická síla metafory je také například hlavní slabinou jakékoli komparativistické teorie. Všechny tyto teorie totiž stojí na myšlence eliptičnosti metaforické věty, tj. na zamlčení jistých částí věty, které ale mají být podle těchto teorií stále míněné implicitně. Zamlčená má být povětšinou spojka „jako“. Metafora „Julie je Slunce“ má mít identický význam jako přirovnání „Julie je jako Slunce“. Rozdíl v síle, důrazu či napětí, kterými disponuje první ne však druhá věta, je komparativisty většinou přehlíženo.

⁵⁶ Tento příklad nicméně není v odborném textu běžný a může být považován za nevhodný. Proto se zde pro jistotu předem omlouvám doufaje, že účel ospravedlní prostředky.

⁵⁷ Na první pohled se může zdát, že zde popírám vše, co bylo v předchozím textu řečeno o podobnosti. Bylo přece řečeno, že podobnost je nekonečná, tak jak je teď možné, aby se přirovnání týkalo pouze několika málo rysů? Dovoluji si tuto nesrovnalost tvrdit proto, že jsem přesvědčen, že základní podobou přirovnání není forma X je jako Y ale forma X je v rysu Z jako Y. Například: „Ty(x) jsi krásná(z) jako princezna(y)“. A je-li rys Z, který je sdílený jak X tak Y, zamlčen, je tomu tak nejspíše proto, že vyplývá z kontextu. Metafora není přirovnáním právě pro absenci rysů Z, z čehož vyplývá ona její *intenzita*.

metaforou popírá i pojetí sémantického posunu i pojetí komparativistické.⁵⁸ Urážka, která je očividně metaforou, by totiž ztratila obrovskou část své intenzity, kdyby byla chápána jako obrazné vyjádření založené na dílčích podobnostech. Toto zjištění pak samozřejmě můžeme aplikovat i na další slavné a mnohem korektnější příklady metafor. Plná síla pochvaly či uznání „Achilles je lev“ vychází z faktu, že je míněna i chápána doslovně. Metafora „Julie je Slunce“ říká přesně a jen a pouze to, že Julie je Slunce. Namísto dlouhého potenciálně nekonečného výčtu oceněných vlastností (Julie je krásná, jedinečná, důležitá v Romeově životě atd.) vyjadřuje Romeo svůj postoj krátkým, úderným a úplným vyjádřením. Vyjádření je úplné, protože nepřipisuje Julii pouze nějaký omezený počet vlastností Slunce, jako to dělá přirovnání, ale Julii se Sluncem ztotožňuje. To potom ale znamená, že metafora a doslovné vyjádření pracují na stejném mechanismu, ať už je jakýkoli.

Postavení metafor v teorii významu

Analýza uvedených prvků teorií metafory mě tak vede k přesvědčení, že odlišnost mechanismu významu obrazných a doslovných vyjádření je neopodstatněný předpoklad vycházející ze samotného termínu „metafora“ a původních antických vysvětlení metafor. Tento předpoklad pak kontaminuje mnohé současné teorie metafor. Odmítnutí této neopodstatněné duality je potvrzováno také nevyhnutelným odmítnutím mechanismu podobnosti, odmítnutím parafrázovatelnosti metafor, odmítnutím „lexikálního“ významu a intenzitou metafor. Namísto násilného a možná principiálně nemožného hledání demarkační linie mezi doslovným a obrazným vyjádřením, je vhodnější odmítnout tuto opozici jako neopodstatněnou a toto odmítnutí využít při zkoumání významu. Tím se dostáváme k hlavní myšlence tohoto článku. Jaký je tedy potenciál metafory při zkoumání významu?

Tato otázka nás v tuto chvíli překvapivě nezavazuje potřebou zodpovězení otázky „Co je to vůbec metafora?“. V uvedeném zkoumání, rozšiřování a dekonstrukci pojmu „metafora“ jsme se k zodpovězení této otázky nikterak nepřiblížili. Spíše naopak. Vysvětlení toho, co je metafora, ale ani nebyl úkol tohoto článku.

V současné chvíli lze tedy o metafoře říci maximálně to, že se jedná o něco s množstvím funkcí⁵⁹ a zvláštních rysů, u čeho se na základě zpochybnění aspektů některých pojetí metafory (klasického, komparativistického, kauzálního a pojetí sémantického posunu) a v souladu s jinými pojetími metafory (pragmatického,

⁵⁸ Paradoxně intenzita na jednu stranu podporuje stejné závěry komparativistického pojetí, které přisuzuje metafoře doslovný význam namísto nějakého tajeného metaforického významu, na druhou stranu však stejné pojetí vyvrací svou pozicí kritéria k rozlišení metafor a přirovnání.

⁵⁹ Viz Pavelka (1982).

konceptuálního) lze domnívat, že funguje na stejném mechanismu jako vyjádření doslovné.

Toto široké a volné pojetí metafory nám ale překvapivě vystačí, protože i v této podobě nám dovoluje uvažovat o postavení metafory na poli významu. V odmítnutí předpokladu duality se totiž ukazuje, že role metafory na poli významu je naprosto zásadní a to proto, že mechanismus konstituování významu metafory se neliší od mechanismu konstituování významu doslovného vyjádření, popř. se liší pouze ve stupni. Tím se nám ukazuje zajímavá možnost, jíž je využití potenciálu metafory zastávat na poli zkoumání významu roli kritéria hodnocení. Věřím, že výše uvedené úvahy podporují tuto hypotézu a že by metafora opravdu mohla sloužit teorii významu jako měřítko její úspěšnosti. Nejsou-li totiž obrazná vyjádření odlišným typem vyjádření než vyjádření doslovná, ale pouze odlišným stupněm vyjádření pracujících na stejném mechanismu významu, jsou pak stupněm složitějším. Tato jistá nadřazenost nad jednoduššími doslovnými vyjádřeními pak dává obrazným vyjádřením opodstatněné právo být kritériem pro ověření platnosti teorie významu. O koncepci vysvětlující pouze jednoduché případy jevu lze totiž oprávněně pochybovat. Jsem tak přesvědčen, že díky těmto svým specifickým kvalitám může metafora sloužit jako nástroj k přezkoušení účinnosti teorie významu, k procesu hodnocení, k modifikaci či dokonce k budování nové teorie významu.

Tuto hypotézu podporuje i široké pojetí metafory a frekvence výskytu obrazných vyjádření v jazyce. G. Lakoff a M. Johnson svou prací představili možnost chápat metaforu a obrazná vyjádření obecně jako jev v jazyce spíše dokonce převažující.⁶⁰ Mimo to se také ukazuje, že metafora hraje i velmi důležitou, pravděpodobně až klíčovou roli ve vývoji jazyka.⁶¹ Kvantita obrazných vyjádření v jazyce se totiž většinou vysvětluje pomocí procesu umírání metafor. Často používaná a všeobecně známá metafora se v průběhu času skupině uživatelů natolik vžije, že se na její metaforický původ zapomene. Lze se setkat i s označením tohoto procesu termínem konvencionalizace.⁶² Úspěšná metafora se opakovaným užitím tak intergeneračně proměňuje z obrazného vyjádření na doslovné a stává se pevným kodifikovaným prvkem slovní zásoby. Umíráním metafor není míněn jen například proces vzniku idiomů. I běžné fráze jako „*vysoké společenské postavení*“, „*střední třída*“, „*sféra podnikání*“ jsou příklady takových vyjádření, která jsou původem metaforická. Jsem přesvědčen, že důsledný etymologický rozbor slovní zásoby daného jazyka by objevil, že takovýchto mrtvých metafor je jazyk plný a že nelze dokonce jednoznačně vyloučit ani onu extrémní možnost, že slovní zásoba je vlastně množinou mrtvých metafor.

⁶⁰ Viz Lakoff & Johnson (2002).

⁶¹ Smith & Höfler (2015, s. 133).

⁶² Tamtéž, s. 126.

Navíc ve vývoji jazyka metafora nerozšiřuje a nerozvíjí pouze slovní zásobu, ale ovlivňuje také samotnou gramatiku jazyka. Jako nejevidentnější příklad lze uvést gramatický konstrukt anglického jazyka „to be going to“, pomocí kterého se v angličtině tvoří jeden z jejích budoucích časů. Původní význam tohoto konstruktu se týkal samozřejmě místního pohybu, ale v průběhu času a nespočtu metaforických užití získal i význam intence a posléze se stal oficiálním způsobem tvoření futura. Tento případ není nikterak ojedinělý a podobné změny lze nalézt ve více jazycích.⁶³ Jsou-li však obrazná vyjádření přímo generátorem vyjádření, která označujeme za doslovná, či lexikálních významů a mnohdy ovlivňují i gramatickou rovinu jazyka, potom je role metafor v teorii významu natolik dominantní, že by teorie významu mohla být na metafoře i založená. Protože teorie významu nemůže odhlížet od frekvence obrazných vyjádření v přirozeném jazyce ani od vývoje jazyka a procesu geneze významu, považují tyto kvantitativní rysy metafor za další argument pro roli metafor jako kritéria hodnocení teorie významu.

Závěr

Cílem článku nebyla ani snaha o vysvětlení toho, co je metafora, ani snaha o vybrání nejlepší teorie metafor z představené nabídky formou kritiky jedné teorie a vyzdvihování druhých. Ač to tak nemusí vypadat, mou snahou bylo primárně zpochybnění zdrojů banalizujících tendencí objevujících se v teoriích metafor, protože následkem tohoto odmítnutí se ukazuje velmi zajímavý potenciál fenoménu metafor.

Za nejzávažnější zdroj představy o druhotnosti metafor při zkoumání významu považují předpoklad odlišnosti sémantického mechanismu metafor od mechanismu významu doslovného. Tento předpoklad je postulován již od antiky a lze ho detekovat dodnes v mnohých současných teoriích metafor. Z rozboru tohoto předpokladu i dalších nejasností, které kolem metafor panují (problém podobnosti, intenzita metafor), pak vyplývá, že tento předpoklad a z něj následně vycházející oddělení zkoumání obrazných vyjádření od tradičního zkoumání významu doslovných vyjádření jsou s největší pravděpodobností neopodstatněné.

Odmítnutí odlišnosti mechanismů konstituování významu obrazných a doslovných vyjádření a jejich chápání jako pouhých různých stupňů stejného vrhá nové světlo na roli metafor na poli zkoumání významu. Metafora není pouze plnohodnotnou součástí tohoto zkoumání, ale zároveň se ukazuje i její zajímavý potenciál zastávat roli průběžného kamene teorií významu. Onu problematičnost a množství komplikací, které provázejí každou teorii metafor a pro které je tak metafora někdy nazývána temnou

⁶³ Tamtéž, s. 135.

stranou filosofie jazyka,⁶⁴ lze chápat také jako výzvu, se kterou se teorie významu musí vyrovnat a prokázat tak stupeň své úspěšnosti. V silnější podobě tohoto návrhu pak metafora může být chápána nejen jako nástroj k hodnocení těchto teorií, ale také jako nástroj k jejich falsifikování, modifikování či přímo k jejich vytváření.

Vyvrácení odlišnosti sémantických mechanismů metafor a doslovných vyjádření se může zdát dostačujícím argumentem pro podepření hypotézy o metafoře jako hodnotícím kritériu, nicméně to rozhodně není argument jediný. Odmítneme-li tradiční banalizaci metafor jako pouhé jazykové dekorace a tedy okrajového jevu, ukazuje se až překvapivá důležitost tohoto typu vyjádření i na jiných místech. Důležitost metafory vzrůstá, i pokud se zbavíme nevhodného úzkého vymezení pojmu a chápeme-li pojem metafor široce, tedy jako množinu všech obrazných vyjádření (metonymie, ironie, synekdocha, personifikace, katachréze atd.). Když totiž shrneme pod pojem metafor všechna obrazná vyjádření a mrtvé metafor, pak už nelze mluvit o jakékoli marginálnosti tohoto jevu a deviaci od normy. Široce chápána metafora v jazyce totiž dost možná převažuje. V diachronním pohledu na jazyk se dále ukazuje, že metafora a její životní cyklus (tj. proces umírání metafor) hraje velmi významnou roli ve vývoji slovní zásoby a gramatiky jazyka. Je-li pak možné, že je metafora v jazyce převažujícím jevem a zároveň vlastně přímo generátorem doslovných vyjádření či lexikálních významů, a přihlédneme-li zároveň i k její intenzitě, konverzačnímu účinku, který vyvolává v posluchačích, je potom její role v teoriích významu nejen naprosto zásadní, ale zároveň ji lze znovu chápat i jako vhodné kritérium k hodnocení těchto teorií.

Na základě těchto úvah jsem přesvědčen, že otázka metafor by tak měla být zahrnuta do jádra teorie významu a nebyť řešena až následnou, vedlejší a dodatečnou modifikací vytvořenou *ad hoc* pro potvrzení této teorie významu. Teorie významu by se za prvé měla vyhnout častému nutkání k banalizaci obrazných vyjádření. Toto považuji za největší nedostatek, který objeví-li se v teorii významu, měl by být důvodem k její alespoň částečné falsifikaci, protože tato banalizace není nikterak opodstatněná. V případě, že se teorie významu vyhne této banalizaci obrazných vyjádření, musí se dále vyrovnat s otázkou duality obrazných a doslovných vyjádření, s otázkou kvality a kvantity metafor v jazyce (frekvence, intenzita, vývoj jazyka atd.). Způsob, opodstatněnost a plauzibilita toho, jak se teorie významu vyrovná s těmito otázkami, může být pak chápán jako ukazatel úspěšnosti této teorie. Vyhýbání se těmito otázkám bude naopak signalizací nedostatků této teorie.

Literatura

Aristotelés (1999): *Rétorika; Poetika*. Petr Rezek, Praha.

⁶⁴ Takto metaforu označil W. Lycan (2008).

- Beardsley, M. (1962): „The Metaphorical Twist.“ *Philosophy and Phenomenological Research* 22: 293–307.
- Black, M. (1954): „Metaphor.“ *Proceedings of the Aristotelian Society* 55: 273–94.
- Black, M. (1979): „More About Metaphor.“ In *Metaphor and thought*, ed. A. Ortony, Cambridge University Press, New York, 1993, s. 19–41.
- Davidson, D. (1978): „What Metaphors Mean.“ *Critical Inquiry* 5(1): 31–47.
- Derrida, J. (1982): „White Mythology: Metaphor in the Text of Philosophy.“ In *Margins of Philosophy*, J. Derrida, University of Chicago Press, Chicago, 1982, s. 207–271.
- Fogelin, R. (1988): *Figuratively Speaking*. Yale University Press, New Haven.
- Gentner, D., Bowdle, B. F., Wolff, P. & Boronat, C. (2001): „Metaphor Is Like Analogy.“ In *The Analogical Mind: Perspectives from Cognitive Science*, D. Gentner, K. J. Holyoak & B. N. Kokinov, MIT Press, Cambridge, Mass., 2001, s. 199–253.
- Grice, H. P. (1975): „Logic and Conversation.“ In *Studies in the Way of Words*, H. P. Grice, HUP, Cambridge (Mass) – London, 1989, s. 22–40.
- Hills, D. (2012): „Metaphor.“ In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [on-line], ed. E. Zalta, [cit. 10. 2. 2016], Dostupné z: <<http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/metaphor/>>.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Host, Brno.
- Lakoff, G. (1993): „Contemporary Metaphor.“ In *Metaphor and Thought*, ed. A. Ortony, Cambridge University Press, New York, 1993, s. 202–251.
- Lakoff, G. (2008): „The Neural Theory of Metaphor.“ In *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, ed. R. Gibbs, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 17–38.
- Lepore, E. & Stone, M. (2010): „Against Metaphorical Meaning.“ *Topoi* 29: 165–180.
- Lycan, G. (2008): *Philosophy of Language: A Contemporary Introduction*. Routledge, New York.
- Mácha, J. (2012): „Searle on Metaphor.“ *Organon F* 19: 186–197.
- Mandelbaum, E. (2016): „Associationist Theories of Thought.“ In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [on-line], ed. E. Zalta, [cit. 20. 3. 2016], Dostupné z: <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/associationist-thought/>>.
- Marvan, T. (2010): *Otázka významu: cesty analytické filosofie jazyka*. Togga, Praha.
- Merriam Webster – Dictionary* [on-line], Heslo: „Metonymy“ [cit. 19. 3. 2016], Dostupné z: <<http://www.merriam-webster.com/dictionary/metonymy>>.
- Pavelka, J. (1982): *Anatomie metafory*. Blok, Brno.
- Peregrin, J. (2005): *Kapitoly z analytické filosofie*. Filosofia, Praha.
- Richards, I. A. (1936): *The Philosophy of Rhetoric*. Oxford University Press, London, New York.

- Rorty, R. (1989): *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press, New York.
- Searle, J. (1979a): „Metaphor.“ In *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*, J. Searle, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1979, s. 76–116.
- Searle, J. (1979b): „Literal Meaning.“ In *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*, J. Searle, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1979, s. 117–136.
- Smith, A. D. M. & Höfler, S. H. (2015): „The Pivotal Role of Metaphor in the Evolution of Human Language.“ In *Metaphor and Metonymy across Time and Cultures: Perspectives on the Sociohistorical Linguistics of Figurative Language*, ed. J. E. Díaz Vera, De Gruyter Mouton, Boston, 2015, s. 123–140.
- Sperber, D. & Wilson, D. (2008): „A Deflationary Account of Metaphors.“ In *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, ed. R. Gibbs, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 84–105.

Časové vědomí a Husserlova kritika Brentana¹

Time Consciousness and Husserl's Critique of Brentano

Hynek Janoušek

Filosofický ústav
Akademie věd České Republiky
Jilská 1, 110 00 Praha 1
&
Filozofická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové
janousek@flu.cas.cz

Abstrakt/Abstract

Článek analyzuje původní verzi Husserlovy kritiky Brentanova pojetí časového vědomí, která je obsažena v Husserlových *Přednáškách k fenomenologii vnitřního časového vědomí*, a Husserlovu snahu vyřešit Brentanův argument nekonečně nekonečného regresi v rukopisném textu *O primární modifikaci paměti*. Z Husserlovy kritiky si všímá jen dvou bodů. Za první kritiky Brentanova prezentismu, tj. názoru, že časové vědomí je založeno v bodu přítomnosti, v němž jsou psychické fenomény, které názor času konstituují, dány současně. Za druhé Husserlovy výtky, že Brentano nepoužívá pro výklad vědomí času schéma počítkový obsah – pojetí počítkového obsahu. Za tímto účelem rekonstruuje text Brentanovu teorii v podobě, v které ji znal Husserl, a vykládá jak Brentanovy důvody pro odmítnutí časové povahy vnitřního vnímání, tak nedořešené problémy Brentanova hlediska. Následně se pokouší dokázat, že Husserl Brentanův prezentismus podcenil a že věčné problémy, které s jeho odmítnutím souvisely, musel řešit zavedením absolutně „kvazi-prezentního“ vědomí a odmítnutím schématu obsah – pojetí pro výklad konstituce imanentních časových jednot. Oba zvolené body Husserlovy kritiky Brentana se tak v pozdějších vrstvách přednášek ukazují jako částečně neoprávněné.

The article discusses the original version of Husserl's critique of Brentano's concept of time consciousness, which forms a part of Husserl's *Lectures on the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time*. Next, it gives an overview of Husserl's attempt to solve Brentano's argument from the infinitely infinite regress against the consciousness of internal time. Two points of Husserl's critique of Brentano are analyzed. The first point concerns Husserl's critique of Brentano's presentism. Brentano holds that consciousness of time is contained in the time point of the present now, in which psychical phenomena constituting our time consciousness are given simultaneously. The second point concerns the lack of content – apprehension scheme in Brentano's explanation of the time

¹ Tato studie je výsledkem grantu GAČR P401/11/0371 „Apriorní, syntetické a analytické od středověku po současnou filosofii“, realizovaného ve Filosofickém ústavu AV ČR a na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

consciousness. The article reconstructs Brentano's position in the form known to Husserl and explains Brentano's reasons for refusing the internal consciousness of time as well as problems connected with this refusal. An analysis of Husserl's text proves that Husserl underestimated Brentano's presentism and that he was forced to introduce a concept of the absolute time consciousness to solve the problems connected with his refusal of Brentano's position. Since Husserl had to eventually give up the content – apprehension scheme in his explanation of immanent time unities, his original critique of Brentano is shown to be partly unjustified.

Úvod

V roce 1930 vyšel v časopisu *Archive für die Gesamte Psychologie* výňatek z korespondence Franze Brentana s pražským profesorem Karlo-Ferdinandovy univerzity Antonem Martym doplněný o část Martyho univerzitních přednášek. Z pozůstalosti těchto myslitelů text vydal další pražský profesor téže univerzity, Oskar Kraus, který jej opatřil názvem *Zur Phänomenologie des Zeitbewußtseins*. Podnětem k vydání textu bylo vydání přednášek k vnitřnímu časovému vědomí Edmunda Husserla, které se konaly v roce 1905, ovšem vydány byly až v roce 1928. Husserlovy přednášky jsou do značné míry výsledkem redakční práce Edith Steinové z let 1917–1919, jejíž podíl na vzniku textu však Husserl v knižním vydání trestuhodně zamlčel.² Husserl sám vydání přednášek inicioval s mnohaletým zpožděním na základě rozhovorů s Martinem Heideggerem, kterému byla také svěřena jejich závěrečná redakce a který je po dohodě s Husserlem opatřil názvem *Přednášky k fenomenologii vnitřního časového vědomí*.³ V důsledku této historie je Husserlův text poměrně disparátním celkem, jehož necelá polovina pochází z původního znění přednášek, zbytek však z rozmanitých textů, které vznikaly v následujících obdobích. Část textu z původních přednášek chybí a ten zachovalý není vždy otištěn v chronologickém sledu. Čtenář, který není obeznámen s rukopisy a dobovou literaturou, bude při četbě pravděpodobně zmaten, neboť jednotlivé části vydaných přednášek spolu stojí v napětí, ne-li přímo v rozporu, a vznikaly v komunikaci s autory, které oficiální vydání zmiňuje jen okrajově. Naším cílem nebude podávat zde komentář k Husserlovu inspirativnímu textu, ale zaměřit se v kontextu celých přednášek na tu část, která vyprovokovala Krausovu odpověď, totiž na Husserlovu kritiku Brentana, jež naplňuje úvodní pasáže Husserlovy knihy. Tato kritika pochází z původních přednášek z roku 1905. Husserl k ní přistupuje kvůli tomu, že Brentanova pozice tvořila původní východisko jeho vlastního pojetí času⁴ a že k nauce

² Viz Boehm (1964, s. XIX–XXIV).

³ Husserl (1993, s. 157).

⁴ Viz Husserlovy krátké poznámky ve *Philosophie der Arithmetik*, které se shodují s Brentanovým pojetím času v 80. letech 19. století v Husserl (1891, s. 20–32).

Přednášek se dostal jejím přepracováním. Ani zde nebudeme analyzovat hodnotu Husserlovy kritiky a rozebírat její jednotlivé body a Krausovy odpovědi na ně. Zaměříme se na jeden jediný problém, který se v této kritice skrývá a jenž si sám Husserl uvědomil až s několikaletým zpožděním a který by, kdyby Husserl nespojoval se svou fenomenologií tak velké systematické naděje, mohl klidně vést k vyhlášení konce původního fenomenologického projektu. Tento problém má zároveň určitou nadčasovou povahu – již před diskuzí Husserl–Brentano se vynořil v jednodušší podobě v recepci teorie časového vědomí Williama Jamese⁵ – a vzhledem k popularitě filosofie mysli, jejíž hlavní proud nebude moci základní časovou povahu vědomí donekonečna ignorovat, lze navíc očekávat nějakou novou formu jeho reprízy.⁶

O co se jedná? Zhruba řečeno jde o otázku, zdali vědomí vnímá plynutí času v jediném časovém bodě, či zda má vnímání času samo časové trvání. S tímto problémem se pojí ještě další související otázka, a sice zdali vědomí existuje jako bod, či zda má časovou extenzi. Toto je původní znění otázky, z něhož v roce 1905 ještě *implicitně* vycházel i Husserl. Vraťme se však prozatím na počátek, a sice k Husserlově kritice Brentana, která – což je důležité – patří k původní části přednášek z roku 1905.⁷ Abychom ji mohli zhodnotit, musíme popsat ty body Brentanovy teorie, které pro ni jsou relevantní a které Husserl sám ještě sdílel ve své *Philosophie der Arithmetik*. Zároveň však načrtneme hlubší systematický kontext Brentanovy teorie, kterého si Husserl zprvu asi nebyl vědom.

Krátké shrnutí Brentanovy teorie časového vědomí

Husserl vycházel z podoby Brentanovy teorie, kterou znal z Brentanových přednášek k vybraným otázkám z psychologie a estetiky⁸ a z Martyho pražských přednášek ke genetické psychologii z roku 1889, jejichž opis si pořídil.⁹

⁵ James (1895), Strong (1896).

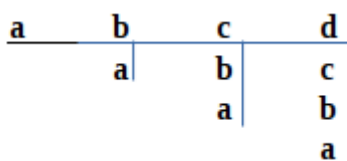
⁶ Např. reprezentativní výbor textů o filosofii mysli (Chalmers 2002) neobsahuje na svých 650 stranách jedinou zmínku o časové povaze zkušenosti či „reprezentaci“ času.

⁷ Původní znění přednášek je zachováno v §§ 1–7, 16–17, 19, 30, 32, 41 a zčásti v § 7, 11, 23, 31 a 33. Viz úvod Rudolfa Bernet k vydání Husserlových rukopisů k vnitřnímu vědomí času, Bernet (1985, s. XXIV). Vydané přednášky ale neobsahují například původní rozsáhlé vyrovnání s Meinongovou teorií časového vědomí (Bernet, 1985, s. XXIV), které jsou otištěny v Husserl (1985, s. 82–97). Jelikož nám jde v článku pouze o jeden rys, totiž o Husserlovu kritiku Brentana a jeho prezentismu, nebudeme toto východisko rekonstruovat v jeho úplnosti.

⁸ Schuhmann (1977, s. 15).

⁹ Husserl (1985, s. 37). Šlo o druhou z celkem pěti verzí teorie časového vědomí, které Husserl vypracoval. Vývoj těchto teorií popisuje Chudzimski (2005) a částečně Chisholm (1981a).

Nejsnáze lze tuto teorii představit klasickým diagramem časového vědomí, jehož varianty se vynořují u většiny Brentanových žáků.¹⁰

Vodorovná linie představuje posloupnost obsahů (intencionálních předmětů) v jejich objektivní následnosti. Svislá linie představuje konstituci časového vědomí této následnosti obsahů v tzv. původní asociaci. Podle Brentana patří k myslí podstatně schopnost původní asociace, která kontinuálně reprodukuje a modifikuje každý prvek vnímané následnosti či trvání tak, že je sice podržován v horizontu právě vnímaného, jeví se však jako stále více a více časově „odsunutý“. Vnímáme-li nyní *b*, je *a* časově modifikováno a připojeno k *b* a my vnímáme následnost *a-b*. Vnímáme-li poté *c*, je *b* podrženo jako časová hloubka *c* a *a* jakožto časová hloubka *b* kontinuálně klesne v časové modifikaci tak, že nyní vnímáme posloupnost *a-b-c*. Důležité je, že se zde jedná o konstituci časového *názoru* posloupnosti.¹¹ Posloupnost melodie skutečně *slyšíme*, posloupnost pohybu skutečně *vidíme*. Brentano sám nazýval tento fenomén *proterestezi*, čili následným vnímáním.¹² Časový názor následného vnímání je však omezený. Fakticky jsme podle Brentana schopni vnímat časovou posloupnost v rámci vteřin či zlomků vteřin. Jakmile obsah v časovém vědomí poklesne pod určitou mez, zcela o svou názornost přichází. Může být sice následně přivolan zpět v paměťové rekolekci, sám o sobě je však podle Brentana v rámci toho, co právě názorně vnímáme, prezentován pouze „pojmově“, tj. zhruba řečeno na základě pojmy prostředkované sítě relací „před“, „po“, „minulý“, „budoucí“ apod., které se uskupují „kolem“ názorně daného rozpětí proteresteze. Zatímco v rámci původní asociace je podržovaný obsah prvkem primární paměti, v oblasti nenázorné paměti se jedná o paměť sekundární. Rozdíl těchto dvou typů podržování minulého velmi přesně vystihl William James, jehož teorie zdánlivé přítomnosti (*specious present*) se právě popsané Brentanově teorii proteresteze v mnohém podobá.

„Předmět, který si v přísném smyslu slova vybavujeme, je předmět, který ve vědomí zcela scházel a který se nyní znovu obnovuje. Je přinesen, přivolan, takříkajíc vyloven z rezervoáru, v kterém byl spolu s nesčetnými dalšími předměty pohřben a v němž se nám ztratil z očí. Předmět primární paměti

¹⁰ Tento diagram uvádí ve svých vzpomínkách Carl Stumpf, viz Kraus (1919, s. 136).

¹¹ V případě vjemu trvání by situace byla *mutatis mutandis* analogická.

¹² Viz Kraus (1930, s. 7).

však není takto přivolán, nikdy se neztratil, jeho chvíle nikdy nebyla odříznuta od chvíle bezprostředně přítomného momentu. Přichází k nám vlastně jako prvek zpětné části přítomného rozpětí času, nikoliv jako prvek opravdové minulosti.¹³

V Brentanově teorii je předmětem primární paměti názorně reprodukováný a časově modifikovaný intencionální předmět ve smyslu počítkového data (fyzického fenoménu). Brentano však neignoruje ontologický rozměr svého popisu. Jelikož, podle něj, to, co je minulé, již není, nemůže minulý obsah existovat reálně. Časová modifikace právě prezentně vnímaného obsahu v právě uplynulý obsah je tedy pro Brentana přechodem reálného bytí obsahu v obsah ireálný. Totéž platí i pro anticipaci budoucnosti, která je v Brentanově původní teorii produktivní projekcí založenou v paměti.¹⁴

Nyní je konečně možné upozornit na bod, který bude pro Husserla klíčový. Jak časová posloupnost, tak časové trvání jsou u Brentana uvědomované v tom kterém okamžiku *pouze* na příslušné svislé linii diagramu, v níž jsou všechny prvky objektivní posloupnosti či objektivního trvání *současně představovány*. Současně s nimi jsou přítomny i ty psychické fenomény (či Husserlovou terminologií – akty), v nichž jsou obsahy dány nenázorně. Jinými slovy, akty právě aktuálního vnímání, původní asociace, sekundární paměti jsou pro Brentana *reálnými* akty a nic reálného nemůže podle Brentana existovat jinak než v aktuálním *nyní objektivního času*. Tato ontologická teze je propojena s tezí deskriptivněpsychologickou. Stejně tak, jako budoucí akt nemůže intendovat budoucnost, nemůže minulý akt podržovat minulost. Akty, v nichž je objektivní čas vnímán, si musí být podle Brentana navzájem *přítomné*.¹⁵ V důsledku toho Brentano *popírá* časovou rozlehlost vnitřního vnímání. Aby se tato teze vyjasnila, je potřeba nejprve učinit několik poznámek k vnitřnímu vnímání. Každý psychický fenomén je ve svém intencionálním zaměření na primární předmět (vidění na barvy, slyšení na tóny apod.) zaměřen mimochodem na sebe sama jakožto na předmět sekundární.¹⁶ Když vidíme barvy, jsme si mimochodem vědomi, že vidíme. Jelikož vnímání a vnímané je zde identické, je vnitřní vnímání evidentní, byť nemusí být jasné a artikulované. Přívlastek „mimochodem“ znamená, že předmět vnitřního vnímání, tj. psychický fenomén, který se vnímá, nemůže být nikdy předmětem pozornostního zaměření, nemůže být pozorován. Pozorování je možné až na základě paměťové

¹³ James (1890, s. 646–647).

¹⁴ Viz vylíčení obou těchto aspektů Brentanovy teorie u Husserla (1996, §§ 4–5).

¹⁵ Brentanův prezentismus časového vědomí hájí i Meinong (1899) a Ehrenfels (1890), jejichž koncepce Husserl velmi dobře znal.

¹⁶ Brentano (1874, s. 36, 187).

rekolekce, která se na psychické fenomény zaměřuje jako na primární předměty.¹⁷ Při výkladu časovosti vědomí ale musíme jít ve výkladu dále.

Vnitřní vnímání podle Brentana v posledku nazírá *celek vědomí* v intencionální artikulaci na své jednotlivé intencionální předměty, díky čemuž nejsou obsahy mysli disparátní, nýbrž uvědomujeme si je v reálné *jednotě* vědomí.¹⁸ Když vidíme a zároveň slyšíme, nejsou tu dva nespojené akty vnitřního vnímání, ale dán je jednotný fenomén, zaměřený na vidění a slyšení.¹⁹ Díky tomu víme, že současně vidíme a slyšíme. Toto nazírání se vyznačuje evidencí a existence tohoto celku je zaručena. Stejně se to má i s celkem právě prožívaného vědomí. Vnitřní vnímání odhaluje v rámci jednoty reálného vědomí *současnost* aktů, které tuto jednotu vědomí utvářejí. Vědomí následnosti a trvání intencionálních předmětů v plynutí času je u Brentana založeno v jednom časově neextenzivním ohnisku.

Tato teorie, zdá se mi, má problém v následující oblasti. Jelikož vše, co je reálné, je podle Brentana časové, nemůže nic, co je reálné, existovat jen *po dobu jednoho* časového bodu, byť reálně může existovat jen v *jednom* časovém bodě, totiž v aktuálním nyní. Představa reálného předmětu, který zaniká v témže bodě, v kterém vzniká, je podle Brentana pojmově rozporná a nutnost minimálního *trvání* všeho reálného je pro Brentana samotného jasně formulovaným apriorním zákonem.²⁰ Dokonce i Bůh je jakožto reálná entita u Brentana podroben trvání.²¹ Tuto ontologickou tezi doplňuje teze deskriptivněpsychologická. Máme totiž také jisté povědomí o tom, že i naše vědomí trvá, že má svou vlastní minulost. Když slyšíme melodii, nejsme si vědomi jen toho, že slyšená melodie nějakou dobu *trvá*, ale nějak víme, že *trvá* i její slyšení. Dokonce bychom mohli říci, že slyšení trvání (tónu či melodie) předpokládá trvání slyšení. Je zjevné, že zde se nám ukazuje první vážný problém, totiž *jak jsme si vědomi trvání vědomí*. Brentano, nakolik mohu říci na základě studia dostupných pramenů a sekundární literatury, jasné řešení tohoto problému nepodal. Několik propojených vodítek, z nichž některé budou zajímavé i pro Husserla, lze však vysledovat. Pokusím se je prezentovat v jejich problematičnosti.

Můžeme začít tím, že není náhoda, že Stumpf i Husserl²² takřka automaticky přejali pojem proudu vědomí (*Bewußtseinstrom*) od Williama Jamese, jenž ve svém díle

¹⁷ Tamtéž, s. 54.

¹⁸ Tamtéž, s. 204 nn.

¹⁹ Tamtéž, s. 209–210.

²⁰ Brentano (1976, s. 107 nn.).

²¹ Tamtéž, s. 105.

²² Zatímco Brentano tento pojem používá naprosto výjimečně, u Stumpfa a Husserla je běžný, což souvisí s tím, že Stumpf byl ctitelem Jamesova díla (platilo to i naopak, což dosvědčuje i to, že James se vydal při svém evropském pobytu do Prahy za Stumpfem, a také Ernstem Machem)

zpopularizoval anglický termín *stream of consciousness*.²³ Ve skutečnosti se v Jamesovi domnívali nacházet jen to, co se v Brentanových textech domníval nacházet sám James, totiž plynutí celku vědomí, jehož jsme si vědomi.²⁴

„Přechod mezi myšlenkou jednoho předmětu a myšlenkou druhého není přerušením myšlenky o nic více, než je koleno bambusu přerušením jeho dřeva ... Do vědomí hromu samého se vkrádá uvědomělé ponětí předchozího ticha a přetrvává v něm, neboť to, co slyšíme, když udeří hrom, není čistě hrom, ale hrom-vpadající-do-ticha-a-kontrastující-s-ním. Srov. Brentano, *Psychologie*, vol. I., s. 219–220. Tato Brentanova kapitola týkající se jednoty vědomí celkově vzato překonává všechno, s čím jsem obeznámen.“²⁵

Ale *jak* si toto plynutí vědomí uvědomujeme? Podíváme-li se na Brentanovu *Psychologii*, nalezneme následující výroky. Základem je potvrzení teze, kterou jsme již vyhlásili.

„Jednota vědomí, jak ji evidentně poznáváme z toho, co vnitřně vnímáme, spočívá v tom, že všechny psychické fenomény, které se v nás současně nalézají jako např. vidění, slyšení, představování, souzení a usuzování, milování a nenávidění, toužení a odvracení se patří společně, bez ohledu na vzájemné rozdíly, k jednotné realitě, pouze nakolik jsou vnitřně vnímány jako existující společně ...“²⁶

Povědomím o minulosti aktů se Brentano částečně zabývá ve složité tezi o podstatné neevidenci paměti.

„K jednotě vnímání konečně také nepatří, že psychické fenomény, které obvykle označujeme jako dřívější duševní činnosti, byly částmi těžce skutečné věci, která zahrnuje naše současné psychické jevy. Jedna věc je mimo veškerou pochybnost. Tak jako nám vnitřní vnímání přímo ukazuje jen jistou reálně jednotnou skupinu psychických fenoménů, ukazuje nám paměť vzhledem ke každému okamžiku minulosti přímo jen jednu takovou skupinu. O ostatních současných fenoménech nás zpravuje nepřímě tím, že

a že na jeho doporučení se podrobnému studiu Jamesových *Principů psychologie* věnoval i Husserl, viz Schuhmann (1977, s. 41).

²³ James (1890, s. 224–290).

²⁴ Nemůžeme zde hodnotit, nakolik bylo toto porozumění adekvátní. Srovnání pojetí frázování plynoucího kontinua vědomí u Jamese, Stumpfa a mladého Husserla by si vyžadovalo vlastní studii.

²⁵ James (1890, s. 240).

²⁶ Brentano (1874, s. 214).

nám ukazuje, jak o nich existovalo poznání v rámci skupiny, o niž nám jde, podobně jako v rámci skupiny, kterou nám ukazuje vnitřní vnímání, může být obsažena víra v existenci jiných skupin.“²⁷

Podle Brentana nám vnitřní vnímání nezaručuje existenci minulosti vědomí, nýbrž existenci reálných aktů *paměti* minulosti. Tyto akty jsou dány současně s dalšími akty v aktuálním celku vědomí. Paměťová rekolekce nám případně vybavuje minulé kontinuum stavů vědomí tak, že v každém zvoleném bodě se nám ukazuje celek psychických fenoménů, které v tomto bodě byly současné. Další v minulosti současné psychické fenomény, např. prožitky jiných osob či ta část naší psychické minulosti, která je zapomenuta (všichni věříme, že jsme prožívali více, než si pamatujeme), se dávají jen nepřímo.

To však není vše, paměť je pro Brentana podstatně druhem instinktivní víry (*Glaube, belief*). Nemůžeme *jinak* než věřit, že vědomí má svou minulost. Jen tak je možné povědomí o trvání vědomí. Tato minulost je však *předmětem* paměti, nikoliv předmětem vnitřního vnímání, a je *podstatně* neevidentní. Že naše stavy byly takové, jak si je pamatujeme, věříme, ale nevíme to s evidencí. Není dokonce ani evidentní, zda vůbec nějaká minulost reálně proběhla. Podle Brentana bychom mohli být stvořeni naráz včetně obsahů paměti, a pak bychom věřili v minulost, která vůbec nebyla – podobně jako některé filmy a seriály pracují s fikcí robotů, kteří se po výrobě probouzejí s naprogramovanou minulostí. Právě tak tvrzení, že minulost nevznikla „nyní“ je pro Brentana metafyzickou tezí podobně jako tvrzení, že existuje externí, transcendentní svět, který není závislý na existenci vědomí.²⁸ Tato víra v minulost však není jen vždy instinktivně aktuálně prožívaná jako součást vědomého nyní, ale je také sama zahrnuta v obsahu paměti. Paměť nám ukazuje minulou skupinu fenoménů, včetně víry v minulost, která byla v tehdejší minulosti přítomná. Jestliže si vzpomenu na slib, který jsem dal, je součástí rekolekce slibu i tehdejší víra v předcházející hodnocení, které jsem provedl a v němž se slib ukázal být preferovanou možností. Podle Brentana tato víra nemusí vést k rekolekci, kdyby totiž takovou rekolekci nutně vyvolávala, muselo by vybavení jednoho minulého momentu doprovázet postupné vybavení všech navázaných předcházejících psychických fenoménů – vybavení preference by vedlo k vybavení psychických fenoménů, které tuto preferenci předcházely, ty zase obsahují minulou víru v to, co předcházelo, jež by muselo být vybaveno atd.

Právě vyloženou pasáž Brentano doplňuje následně:

„Paměť nám tak přímo ukazuje jen jednu časově probíhající řadu skupin, z nichž každá byla reálnou jednotou, a tato řada tvoří kontinuum, které je tu a

²⁷ Tamtéž, s. 219.

²⁸ Brentano (1976, s. 92–93).

tam narušeno mezerou. Při delším rozvažování se nám příležitostně daří tuto mezeru zaplnit ... závěrečný člen řady vytváří skupinu, kterou bezprostředně pojmáme ve vnitřním vnímání. Toto zřetězení psychických jevů obvykle označujeme jako náš dřívější život a tak, jako říkáme: ‚vidím‘, ‚slyším‘, ‚chci‘, když nám vnitřní vnímání ukazuje vidění, slyšení, chtění, říkáme, když nám paměť ukazuje vidění, slyšení, chtění: ‚viděl jsem‘, ‚slyšel jsem‘, ‚chtěl jsem‘.²⁹

Celé právě popsané pojetí povědomí o trvání vědomí je problematické. Není například jasné, jak můžeme vynášet výroky o právě aktuálním prožívání, které nemůžeme bezprostředně pozorovat. Než se ale jistým aspektům této problematičnosti budeme věnovat, zkusíme představit některé zajímavé argumenty, které Brentano postupně vypracoval proti možnosti vnitřní proteresteze psychických fenoménů (tj. proti časové extenzi vnitřního vnímání).

Zaprvé musíme říci, že Brentano vůbec neuvažuje o tom, že by časovost vnitřního vědomí, kdyby se jí podařilo prokázat, mohla být konstituována v nějaké další sadě aktů, neboť bychom si tím řekli o nekonečný regres. Okamžitě by vznikla otázka, jak si uvědomujeme časovost této nové sady aktů a zdali toto uvědomění existuje v jednom bodě, nebo má nějakou svou časovou rozlehlost. Termín „vnitřní vnímání“ byl Brentanem koneckonců postulován kvůli řešení takovýcho regresů. Stejně tak jako není psychický fenomén vnitřně vnímán dalším aktem, nemůže tak být vnímána ani jeho časová extenze.

Zadruhé je třeba uvést argument z názornosti vnitřního vnímání. Názor se u Brentana vyznačuje přítomností nazíraného. Proteresteze v tomto smyslu prezentuje časovou následnost či trvání předmětů. Jestliže vnímáme melodii, je nám její krátký úsek názorně přítomný. K čemu by došlo, kdyby se kromě přítomné následnosti tónů zpřítomňovaly i psychické akty slyšení? Podle Brentana bych kromě toho, že pojmám sebe sama jako v přítomnosti slyšícího právě minulý tón, navíc pojímal sebe sama jako někoho, kdo v minulosti slyšel přítomný tón. Jestliže je akt intencionální, je s jeho zpřítomněním zpřítomněn i jeho předmět, který byl tomuto *minulému* aktu dán jako *přítomný*. Brentano na tomto důsledku opakovaně trvá a ukazuje, že je v rozporu s naší zkušeností smyslového vnímání.

„Když něco pociťuji jako minulé, nejedná se o vnitřní vnímání. I tehdy, když pociťuji tón jakožto minulé, pociťuji právě minulé tón, nikoliv minulé slyšení.“³⁰

²⁹ Brentano (1874, s. 219).

³⁰ Brentano (1976, s. 88).

„V tomto případě [primární] paměti se nejevím sám sobě jako někdo, kdo dříve pociťoval něco jako přítomné, nýbrž jako někdo, kdo nyní pociťuje něco jako minulé.“³¹

„Když slyším melodii, jeví se mi následnost tónů, nikoliv následnost slyšení. Neapercipuji sebe sama jako někoho, kdo něco právě slyšel, nýbrž jako někoho, kdo slyší jednu notu jako přítomnou a jinou notu jako minulou a ustupující stále do minulosti.“³²

Kromě toho, že zkušenost smyslového názoru nesvědčí pro vnitřní časový názor minulých intencionálních aktů vnímání v průběhu vnímání, je také absurdní tvrdit, že jeden a tentýž tón slyšíme současně jako přítomně minulý a minule přítomný. To neznamena, že si podle Brentana nemohu vybavit minulý akt slyšení s příslušnou modifikací časovosti vnímaného, jedná se však zjevně o následné vybavení neevidentního obsahu paměti a nikoliv o původní danost paměti zakládající vědomí o sukcesi psychických fenoménů v čase.

Další argumenty lze nalézt v jednom z pozdních Brentanových textů, který je přímo nadepsán „*Reálné = časově kontinuální, vnitřní proteresteze neexistuje*“.³³ Brentano opakuje nejprve svou otázku.

„S vnějším vnímáním máme také vnitřní vnímání. ‚Vidění‘, říká v tomto ohledu již Aristoteles, je ‚mimočodem zaměřeno i na sebe samotné‘. A tak sebe sama vnímáme s evidencí jako představující si něco jako přítomné, právě tak i něco jako právě minulé a něco jako delší dobu minulé. Jeví se nám také sekundární předmět, poté, co se jevil jako přítomný, také jako minulé?“³⁴

Brentano se domnívá, že tomu tak není. Kromě již výše vylíčeného argumentu uvádí ještě další.

„Jelikož vnitřní vnímání, které se nám nyní jeví jako minulé, bylo zaměřeno na vnitřní vnímání jakožto právě minulé, musí nám být i toto vnitřní vnímání nyní nepřímým dáno, a to se stejným časovým modem, s kterým se nám předtím jevílo. A jestliže tomu tak je, pak nám je nepřímým dán i dvakrát její primární předmět s časovým modem vědomí. Takto bychom museli pokračovat dále a, jelikož by nám v proterestezi byla dána řada kontinuálně následujících vjemů (a tedy nikoliv jen jedna řada jako ve vnitřním vnímání

³¹Tamtéž, s. 86.

³²Citát z Brentanova dopisu Stumpfovi uvedený Chisholmem (1981a, s. 14).

³³Brentano (1976, s. 105–113).

³⁴Tamtéž, s. 108–109.

zaměřeném na současné psychické akty a zahrnující je), tato komplikace by vedla k nekonečné a nekonečněkrát nekonečné komplikaci, ba dokonce k nekonečné komplikaci na nekonečnou mocninu, což bychom mohli sotva připustit jako možné.³⁵

Tento argument je variací na předcházející. Jestliže má vnitřní vnímání časovou extenzi, není s evidencí zaměřeno pouze na právě *současné* vnitřně vnímané akty, nýbrž i na *minulé* vnitřně vnímané akty (na minulé vnitřní vnímání). V zaměření na minulé vnitřní vnímání se tedy jedná o zaměření na *kontinuální* řadu minulých vnitřních vjemů (řada 1),³⁶ které se postupně propadají do minulosti a které uzavírá vnitřní vjem, jenž je právě přítomný. Bezprostředně minulý vnitřní vjem by se nám pak ale ukazoval jako vjem, který byl přítomný a který byl v této minulé přítomnosti zaměřen na tenkrát právě minulou řadu vnitřních vjemů, kterou tenkrát jakožto přítomný uzavíral (řada 2). Zvolený libovolný bod této minulé řady 2 by se ale opět jevil jako v minulosti přítomný v zaměření na kontinuální řadu tehdejší minulosti vnitřního vnímání, kterou jako přítomný uzavíral (řada 3). V řadě 2 a 3 je nekonečno možných bodů, které samy zahrnují nekonečna dalších bodů, z nichž každý opět zahrnuje nekonečno, a tak dále do nekonečna. Již bezprostředně minulý bod řady 1 vede k takovéto komplikaci, řadu 1 ale opět tvoří potencionální nekonečno dalších bodů, z nichž každý vyvolává tuto komplikaci. Brentano se následně snaží vyřadit i možné protiargumenty, které by se snažily nekonečně nekonečný regres blokovat. Jimi se zde zabývat již nemůžeme.

Uvidíme, že Husserl se s tímto Brentanovým argumentem seznámil kolem roku 1908, že jej velmi dobře pochopil a že pro něj představoval poslední hřebík do rakve teze, že vědomí vnitřního vědomí času má v posledku časovou extenzi.

Vraťme se nyní na závěr k avizované problematičnosti Brentanova vnitřního „prezentismu“. Současná existence všech aktů vědomí, v nichž se konstituuje časovost fenomenálních předmětů, je existencí v jednom bodě času. Jakého času? Zjevně času objektivního. Stejně jako za sebou následují na vodorovné ose Brentanova časového diagramu tóny, následují za sebou vodorovně i svislé narůstající sukcesivní skupiny proteresteze tónů. Tyto svislé skupiny – byť se z nich stávají možné obsahy následného paměťového vybavení – navzájem příčně či spíše úhlopříčně nespojuje žádný názor. Názorné propojení by vyvolalo výše popsané problémy. Vše, co existuje jako přítomné, je ale reálné, a podle Brentana vše, co je reálné, objektivně trvá v čase. Otázku, jak vědomí objektivně trvá v čase, musíme nyní zcela odlišit od otázky, kterou jsme se zabývali zejména, totiž jak si můžeme být tohoto trvání vědomí vědomí. V Brentanově ontologii časového kontinua je bod aktuální přítomnosti vyložen jako nesamostatná

³⁵ Tamtéž, s. 109–110.

³⁶ V této řadě je podle Brentana obsaženo potencionální nekonečno hranic, v nichž ho lze dělit. Brentano tyto nesamostatné hranice považuje za body kontinua.

hranice, která si žádá doplnění dimenzí minulosti a budoucnosti. Bytí přítomného nyní je však pro Brentana reálným bytím. Brentano uznává „hranici“ jako kategorii reálného jsoucna. V té Brentanově teorii, kterou znal Husserl, minulost a budoucnost existuje ireálně. V trvání vědomí by tedy byla kontinuálně *spojena* reálná hranice přítomnosti s dimenzemi ireálními. Jakékoliv kontinuální spojení reálného s ireálním je ale paradoxní.³⁷ V Brentanově ontologii je tento problém jedním z motivů pro přechod k reismu, tj. k extrémní metafyzice, která tvrdí, že jiné než reálné předměty neexistují a že nic než (existující či neexistující) reálný předmět si ani nejsme schopni představit.³⁸ Jestliže však v reismu není minulost a budoucnost reálná, pak není. Hranice přítomnosti tak nemá nic, co by spojovala, a nemůže tedy být hranicí. Pokud bychom nyní tvrdili, že čas se vědomí ukazuje pouze v rámci současných reálných aktů vědomí a že v reálných aktech paměti a očekávání se konstituuje i vědomí o empirickém trvání vědomí, vedlo by to k tvrzení, že přítomnost těchto aktů vůbec není v čase. Pak ovšem nemůže být podle Brentanovy vlastní teze toto vědomí reálné. Brentano by takový výsledek považoval za vrcholně neuspokojivý.

Druhý problém je deskriptivněpsychologický. Jestliže jsou minulé psychické fenomény předměty paměti a nikoliv předměty vnitřního vnímání, není vůbec zřejmé, jak by nám mohla reflexe ukazovat kontinuální řadu psychických fenoménů zakončených v právě vnitřně prožívaném celku vědomí. Intencionální prožitek, který je ve svém vnitřním vnímání pro sebe předmětem, má být podle této nauky vzápětí modifikován v předmět paměti a časově odsunut. Brentano jednak nevysvětluje, o jaký typ paměti se zde jedná a jak přesně se o něj opírá vzpomínka, jednak tato modifikace nemůže být kontinuální změnou. Psychický fenomén může být buď vnitřně prožíván, nebo dán jako předmět jiných aktů. Nemůže se ale nacházet někde mezi – v kontinuálním přechodu z jednoho stavu v druhý. Jinými slovy, Brentanovi se nepodařilo srozumitelně popsat vědomí kontinuity vědomí, které se zdá být přece zkušenostně vykazatelné.

Husserlova kritika Brentanova prezentismu

Husserl přistupuje k teorii vnitřního časového vědomí z hlediska teorie intencionality, která se od Brentanovy nauky výrazně liší. Již v *Psychologische Studien zur*

³⁷ Viz Brentanův argument v Krausově textu, Kraus (1930, s. 7). Pro Brentana i pro Husserla to v deskriptivní psychologii znamená posun k teorii, která časovou modifikaci *předmětů* vědomí nahrazuje modifikací *aktů*, v nichž je časově představován jeden a tentýž předmět. Padla totiž původní teze, že vnímání časové extenze tvoří představené kontinuum momentů, z nichž jeden je reálný a zbylé ireálné.

³⁸ Detailnější popis reismu nabízí Chisholm (1981b). Základní texty Brentanova reismu jsou obsaženy v Brentano (1977).

*Elementaren Logik*³⁹ zavedl Husserl dva základní navzájem neredukovatelné intencionální charaktery představování, a sice reprezentace a názory.

„Jisté psychické prožitky jsou specifické tím, že v sobě své předměty neobsahují jako imanentní (tj. jako přítomné ve vědomí), nýbrž pouze je intendují způsobem, který bude potřeba ještě přesněji učit.“⁴⁰

Prožitky pouhé intence, čili *reprezentace*, jsou takříkajíc prázdné. Mají sice podle mladého Husserla svůj názorný imanentní obsah, ale ten slouží pouze jako poukaz na něco dalšího, nenazíraného. Oproti tomu *názory* mají svůj imanentní obsah v sobě, nejsou to tedy pouhé intence. Tyto typy psychických fenoménů se mohou vzhledem k jednomu a témuž imanentnímu obsahu křížit. Strana židle, kterou právě vidím, je imanentním obsahem názoru, zároveň se o ni ale „opírá“ prázdná intencionalita, která míní skryté strany židle.

Husserlovi toto rozlišení umožňuje nově definovat *názor* v širším smyslu jako prožitek vyplnění prázdné intence intencí názornou. Stránku židle, kterou jsem pouze mínil, mohu mít dánu následně názorně s vědomím vyplnění předchozí pouhé intence. Je pozoruhodné, že Husserl v tomto raném textu již vztahuje názory k fenomenálním předmětům a k aspektům těchto předmětů – k právě viděné perspektivě domu či právě slyšené části melodie.⁴¹ Hovoří-li o imanentním obsahu, nemyslí tu tedy na Brentanovy fyzické fenomény či na smyslová data. Díky tomu hraje v tomto textu základní roli vztah intence k budoucnosti. Domy a melodie můžeme nazírat jen v širším smyslu, tj. v postupném vyplňování jejich prázdně *předjímaných* stránek. Podle raného Husserla nemůže být dům či melodie imanentní žádnému právě přítomnému aktu, nýbrž pouze celému průběhu postupně vyplněné intence.⁴² Intence vnímání fenomenálního předmětu je podle raného Husserla završena, jestliže jsme s věcí hotovi – melodie dozněla, na viděném předmětu již není nic dalšího zajímavého k nahlédnutí. Jelikož tato intence, která se postupně završuje, *trvá*, musí se trvání vědomí konstituovat ve vnitřní časovosti vědomí samého. Vědomí trvání této vyplňující se intence je pro Husserla podmínkou jednoty názoru fenomenálního předmětu (jednoty časového „odstiňování“).

V roce 1894 se Husserl seznámil se spisem Kazimíra Twardowského *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen*⁴³ a pod jeho vlivem opět proměnil svou teorii představování. Podle Twardowského je v Brentanově teorii jistá ambivalence v tom, jak hovoří o intencionálním obsahu. Stejně jako se krajinou zobrazenou na plátně

³⁹ Husserl (1894).

⁴⁰ Tamtéž, s. 175.

⁴¹ Viz popis těchto předmětů jako předmětů názoru v běžném smyslu v Husserl (1894, s. 178).

⁴² Husserl (1894, s. 178).

⁴³ Twardowski (1894).

může myslet buď obraz na plátně, anebo skutečná krajina, kterou někdo učinil tématem obrazu, lze intencionálním obsahem mýnit buď obsah, díky němuž jsme zaměřeni na ten či onen intencionální předmět, anebo tento předmět sám.⁴⁴ Pro nás je důležité, že Husserl si toto opatření upravil pro své potřeby. Pod vlivem Bolzana odlišil logicky objektivní obsah představy od subjektivního obsahu, který je v pravém smyslu imanentně obsažen v představě jakožto její imanentní „význam“. Tentýž objektivní obsah může být obsahem mnoha subjektivních aktů.⁴⁵ Vztah mezi těmito typy obsahů Husserl později určil platónsky pomocí instanciace obecného v konkrétním. Měli bychom si všimnout, že každá intence nyní *musí mít* podle Husserla významový obsah, který ji takříkajíc zaměřuje na její intencionální předmět. Reprezentace a názory jsou nyní dvě formy intencionálního zaměření na předmět. To má drastický dopad na teorii smyslového vnímání. Psychické fenomény pocíťování *nemohou* mít fyzické fenomény za své předměty tak, jak je tomu u Brentana. Podle raného Husserla totiž nemá smysl říkat, že např. prosté pocíťování červeně má nějaký (bolzanovský) významový obsah, který by ho zaměřoval na počitek červeně ve smyslu fyzického fenoménu. Nemá také smysl říkat, že dvoje pocíťování červeně intenduje díky nějakému svému smyslu numericky tentýž počitek. Z Brentanových imanentních obsahů smyslové percepce, které ale nejsou ve fenoménech obsaženy reálně, nýbrž právě intencionálně, se u Husserla stávají imanentní neintencionální obsahy ve smyslu „slepých“ prožitků. Podle raného Husserla jsou v reálném vědomí obsaženy reálně, později hovoří Husserl neutrálně o jejich „reelním“ obsažení. Intencionální prožitky se nyní vyznačují smyslem, který formě intence předepisuje, jak je třeba počitky interpretovat, jak se mají pojímat.

Mění se i pojetí vyplnění intence. Prázdná a názorná intence mohou mít stejný smysl a vyplnění prvé druhou je nyní Husserlem popsáno v *Logických zkoumáních* jako vyplnění smyslu.⁴⁶ Předjímáme-li v pojetí neviděnou stránku židle, je tento parciální akt vyplněn ve svém smyslu smyslem názorné intence, jestliže se dotyčná stránka židle skutečně ukáže. Počitky jsou interpretací takříkajíc objektivovány, vztaženy jako aspekty k fenomenálnímu předmětu, který se v těchto aspektech jeví, který na ně ale není redukovatelný. Husserl tím ustanovil dvojici imanentní počitkový obsah a jeho pojetí (osmyslnění) jako nezbytný prvek výkladu jakéhokoliv vnímání, včetně vnímání časovosti předmětů zkušenosti.

⁴⁴ Tamtéž, s. 3–5.

⁴⁵ Následující shrnutí Husserla je obsaženo v Husserlově recenzi spisu Twardowského, Husserl (1979, s. 349–356).

⁴⁶ Husserl o vyplnění smyslu nejprve hovoří v analýze vyjadřovacích aktů, ale přenáší toto pojetí i na všechny objektivující akty, včetně aktů smyslového vnímání. Viz Husserl (1901, s. 50–52, 386–391).

Husserlovo původní východisko v přednáškách k vnitřnímu časovému vědomí.

Změny, kterých se dočkalo Husserlovo pojetí představování,⁴⁷ znamenají, že Husserlova pozice je vůči Brentanově mimoběžná. Tato mimoběžnost se dále stupňuje Husserlovým metodickým rozhodnutím nevyužívat při analýze času žádné transcendentní předpoklady a analyzovat pouze jevící se čas.

„Vzhledem k časovému problému to znamená toto: časové zážitky nás zajímají. Že ony samy jsou určeny objektivně časově, že patří do světa věcí a psychických subjektů a že v nich mají místo, o tom nic nevíme.“⁴⁸

V časových zážitcích jsou míněna objektivní časová data, tj. objektivní trvání a vztahy následnosti zkušenostních předmětů (fenomenálních předmětů ve smyslu melodií, domů, židlí, věcných vlastností fenomenálních předmětů atd.). Husserl před obratem k noematické fenomenologii má v přednáškách za to, že pravá fenomenologická analýza nesmí překračovat to, co je zaručeně dané, tj. danost prožitků, v našem případě danost časových jednot prožitků. Tím je za předmět zvolena analýza imanentních obsahů vědomí či spíše analýza časových jednot těchto obsahů. Prožitky, v nichž je míněn (konstituován) objektivně se jevící čas předmětů, jsou dvojího typu, a sice neintencionální imanentní smyslová data a intencionální akty čili formy pojetí, které datům udílejí smysl.⁴⁹ Husserl nyní zaměřuje pozornost na tuto oblast a tvrdí, že čas uvědomovaný na této rovině, není (bez dalšího) objektivním časem.

„... bez dalšího není např. ‚zároveň‘, jež je pocitováno, objektivní současností ... pocitované absolutní časové datum není bez dalšího prožitím objektivního času (to platí i pro absolutní datum onoho Teď).“⁵⁰

⁴⁷ Husserl v *Logických zkoumáních* oficiálně opustil základní Brentanovu tezi, podle níž je představování samostatným psychickým fenoménem. Podle Husserla je představování nesamostatným momentem objektivujících aktů, v nichž je to, co je představeno, kvalifikováno vírou a jejími modifikacemi (problematičností, supozicí, otázkou, zdržením se víry apod.). Viz Husserl (1901, s. 386–391).

⁴⁸ Husserl (1996, s. 17).

⁴⁹ Husserlovo vydání přednášek je v jistém smyslu nečitelné, protože Husserl v nich používá termín „imanentní obsah“ v následujících významech – 1. pojetí včetně pojatého smyslového data (v tomto smyslu hovoří také o jevu – *Erscheinung*, neboť pojatý obsah je odstíněním objektivní časovosti fenomenálního předmětu), 2. pojetí bez pojatého obsahu (v případech 1 a 2 užívá také bez rozlišení termín *Auffassung*), 3. nepojaté smyslové datum. Když hovoří o konstituci imanentního obsahu, nelze často rozhodnout, o který význam termínu se opírá, což zabraňuje porozumět detailům Husserlových deskripcí.

⁵⁰ Husserl (1996, s. 15). Brentano by tuto tezi určitě považoval za pomýlenou, neboť se rovná tvrzení, že prožitek není bez dalšího reálným prožitkem. Jelikož podle Brentana nám vnitřní vnímání odhaluje nejen existenci, ale také realitu prožitků, znamenalo by to popřít evidenci předmětu vnitřního vjemu. Husserl má naopak tuto evidenci za evidenci psycho-fyzické apercepce subjektu, která musí být sama podrobena redukci.

Objektivním časem tu myslí Husserl právě čas transcendentní, který byl vyřazen v rámci metodologického východiska přednášek. Brentanova perspektiva je jiná. Brentano pečlivě odlišuje prožitek objektivního času (vědomí trvání) od objektivního času prožitku (trvání vědomí). Jedno se nesmí zaměňovat s druhým. Jestliže je ale prožitek času reálným prožitkem, musí být sám v objektivním, reálném čase a musí v něm mít sám nějaké reálné trvání. Jestliže je aktuální, musí být aktuální v bodě přítomnosti reálného času. Prožívání času je pak „konstituováno“ jen v realitě *právě aktuálního* vědomí a trvání vědomí (jeho minulost) se na této konstituci *nepodílí*. Husserlovo přepracované pojetí názoru si však vyžaduje, aby se prožitek *trvání* vědomí podílel na konstituci objektivního časového názoru. Byť se v původních přednáškách nehovoří takřka vůbec o protenci, Husserl neustále říká, že např. znění tónu či melodie trvá, dokud se neuzavře. Tón či melodie se však uzavře, jestliže se vyplní intence, díky níž se znění jeví jako přítomné. Právě proto je možné, aby se tón po „uzavření“ jevil jako minulý, zatímco melodie, jejíž je částí, se stále jeví jako přítomná. To je podle Husserla možné jen díky tomu, že jsme si vědomi *trvání* této vyplňující se intence, tj. *trvání pojetí* smyslových dat, v němž se kontinuálně „realizuje“ přítomnost melodie, z níž je část minulá, část přítomná a část dosud nenaplněná. Z jiného úhlu pohledu lze také říci, že předměty jakožto objektivní jednoty se odstiňují v jednotách svých odstínění (v jednotách jevových průběhů). Jednoty jevů jsou samy vyloženy na základě časových jednot obsahů a jejich pojetí.

Původní Husserlova fascinace konstitutivní rolí vnitřního časového trvání pro ustanovení časového vědomí fenomenálních objektů a otázka, jak se samo toto trvání konstituuje, vedla Husserla ke značnému podcenění argumentů, které *proti* této roli vyslovil Brentano a jeho žáci. Jak původní přednášky, tak Husserlovy manuskripty,⁵¹ toto prvotní podcenění prozrazují. V přednáškách se Husserl s odvoláním na W. Sterna staví proti „*dogmatu o momentaneitě celku vědomí*“, tvrdí, že „*vněm časového objektu má sám časovost, že vněm trvání sám předpokládá trvání vněmu, že vněm libovolné časové podoby má sám časovou podobu*“.⁵²

Brentano však netvrdí, že prožitky nemají časovou rozlehlost (právě naopak – nějakou rozlehlost jakožto reálné mít musí), ale že minulý prožitek nemůže konstituovat vnímání minulosti a budoucí prožitek nemůže konstituovat vnímání budoucnosti. Dále tvrdí, že při prožívání časovosti melodie se nám názorně *nejeví* akt slyšení tak, že by se jedna jeho část jevila jako přítomná a jiné části by se jevily jako ustupující do minulosti. *Názor* fenomenálních předmětů smyslů nemůže doprovázet *názor* aktů smyslového vnímání. Nemůžeme *během* vnímání podržet názorné vnímání fenomenálního objektu jako vodítko a *zároveň* se obrátit k názoru prožitků, neboť tento obrat je modifikací

⁵¹ Viz Husserl (1985).

⁵² Husserl (1996, s. 27, 29).

časovosti fenomenálních objektů. Přítomné slyšení minulého tónu by bylo *současně* minulým slyšením (tehdy) přítomného tónu. Dále Brentano tvrdí, že intencionalita, která se pojí s vědomím minulosti, je intencionalitou paměti a nikoliv intencionalitou vnitřního vnímání. Ve chvíli, kdyby se evidence vnitřního vnímání zaměřila na minulé evidentní vnímání, vznikl by nekonečně nekonečný regres.

Husserl oproti tomu vytýká Brentanovi, že pro vysvětlení jevu časovosti předmětů nevyužívá dvojici obsah – pojmající akt.

„Brentano nerozlišuje mezi aktem a obsahem, popřípadě mezi aktem, obsahem pojetí a pojatým předmětem ... Časové charaktery, sukcese a trvání nenacházíme pouze na primárních obsazích, nýbrž také na pojatých obsazích a pojmajících aktech. Časová analýza, která se omezuje na jednu vrstvu, není dostačující, musí spíše sledovat všechny vrstvy konstituce.“⁵³

Husserlovi je třeba přiznat, že tato kritika je oprávněná, zároveň však sama obsahuje tak zjevný nekonečný regres, že je s podivem, jak ji mohl myslitel Husserlova formátu v této podobě vůbec vyslovit.

U Brentana se analýza časovosti týká fyzických fenoménů, tj. imanentních předmětů intencionálních fenoménů pocitování. Husserl si je dobře vědom, že v jeho schématu by se tedy týkala časovosti samotných smyslových dat. Brentano sice tvrdí, že vztahování těchto dat k fenomenálním předmětům je noetickým výkonem vyššího řádu, žádnou skutečnou analýzu jejich pojetí ale nepodává a zjevně si ji ani neuvědomuje jako desideratum. Husserl naopak v roce 1905 tvrdil, že veškerá konstituce předmětů vnímání má schéma obsah pojmání – pojmání. Jestliže se konstituuje vnitřní časovost smyslových dat a jejich pojetí, pak vznikne uplatněním tohoto schématu na vnitřní konstituci nekonečný regres, který doslova bije do očí. Vnitřní časovost by se konstitovala v pojetí a obsazích, které jsou samy časové a tudíž konstituované dalším pojetím obsahů atd. Navíc není vůbec jasné, co by mělo hrát roli pojímaného obsahu při konstituci časovosti smyslových dat a časovosti jejich pojetí a v jakém smyslu by mohl být počitek a pojetí počítku intencionálním předmětem této vnitřní konstituce. Intencionální předmět je u Husserla původně chápán jako transcendentní vůči své intenci a schéma obsah – pojetí je zavedeno, aby tuto transcendenci vysvětlilo.⁵⁴ Brentano oproti tomu považoval modifikaci obsahů za primitivní, původní danost vědomého života. Když pochopil, že tuto modifikaci nemůže připsat obsahům, protože reálné obsahy by byly kontinuálně spojeny s ireálnými, vysvětlil ji jako *původní* modifikaci ve způsobu představování fyzických fenoménů. Způsob představování téhož fenoménu se kontinuálně mění tak, že tento fenomén časově ustupuje do minulosti.

⁵³ Tamtéž, s. 24.

⁵⁴ Podobným problémem, zdá se, trpí i Husserlovo pojetí reflexe.

Naznačili jsme, že jak schéma obsah – pojetí, tak časová extenze, v níž se má odehrávat konstituce časových charakterů vyššího řádu vedou k nekonečnému regresi. Husserl, jak je zjevné z manuskriptů a z pozdějších vrstev publikovaných přednášek, si oba tyto problémy uvědomil. Můžeme předeslat, že pokud má Husserl pravdu a ke konstituci jednoty názoru (jednoty odstínění) časového předmětu je třeba vědomí o trvání této jednoty a pokud má sama tato jednotka intencionální povahu, která předepisuje, co ještě platí jako kontinuální názor jednoho a téhož předmětu, pak je třeba připustit, že vědomí trvání vědomí hraje podstatnější roli, než se domníval Brentano. Zprvu se však zdá, že celá tato perspektiva by měla být nějak formulovaná z hlediska prezence. Kdybychom si *nyní* neuvědomovali trvání časového názoru, pak by se *nyní* nemohla konstituovat ani objektivní časovost fenomenálního předmětu, který je nazírán. Jindy než *nyní* si jednotu přítomnosti, minulosti a budoucnosti uvědomovat nelze. Kdyby věci zůstaly takto, Brentano by takřkajíc zvítězil v druhém kole. Tak tomu však není. Mezi lety 1907–1911 zavádí Husserl do svého pojetí tezi o absolutním vědomí.⁵⁵ Husserl tvrdí, že toto vědomí, v němž se konstituují veškeré obsahy časového proudu vědomí, je v jistém smyslu absolutním vědomím *živé současnosti* (*lebendige Gegenwart*) všech imanentních obsahů vědomí. Nakonec ale odmítne tezi, že by tato současnost existovala „naráz“ v hranici přítomnosti náležící k objektivnímu času. Místo toho má stát časový charakter absolutního vědomí *mimo* jakýkoliv objektivní čas, či spíše „před“ ním.

Zamysleme se na závěr nad touto tezí. Jedním ze základních textů, v němž Husserl dospívá k odmítnutí bodové povahy absolutního vědomí, je rukopis vydaný jako č. 50 s názvem *O primární modifikaci paměti* v rámci textů k fenomenologii vnitřního časového vědomí.⁵⁶ 15. října 1908 obdržel Husserl poštou knihu Martyho a Brentanova pražského žáka Hugo Bergmanna *Untersuchungen zum Problem der Evidenz der inneren Wahrnehmung*,⁵⁷ který na s. 82 obsahuje Brentanův argument nekonečně nekonečného regresi. Husserl si ho podrobně nastudoval a v textu č. 50 se jej pokouší řešit, přičemž si celý problém překládá do vlastní terminologie. Jestliže má být vědomí o vědomí vědomím *proudu* vědomí čili jistého pohybu vědomí, pak je vědomím o jistém časovém rozpětí tohoto vědomí (rozpětí A). Každý bod toho rozpětí byl však ve chvíli, kdy byl aktuální, sám vědomím časového rozpětí (rozpětí B), každý bod rozpětí B, byl ve chvíli, kdy byl aktuální, vědomím rozpětí C atd. do nekonečna. Vzpomínka na počáteční tón melodie A by při přítomném znění třetího tónu melodie C zahrnovala i všechny vzpomínky na vzpomínky A, každá z těchto vzpomínek by opět zahrnovala vzpomínky na vzpomínky A, které byly tehdy aktuální atd. To samé se týká

⁵⁵ Viz podrobnou analýzu Rudolfa Berneta, Bernet (1985, s. XXXIII–XLV).

⁵⁶ Husserl (1985, s. 190–200).

⁵⁷ Bergmann (1908).

i vědomí druhého tónu B a vlastně vědomí všech minulých bodů ležících na rozpětí vědomí od přítomného C k minulému A.⁵⁸ Připomeňme, jak činí i Husserl,⁵⁹ že všechna tato kontinua vědomí mají být současně uvědoměna v jednom jediném *nyní* , ať již pod tímto nyní rozumíme cokoliv.

Husserl má sice za to, že matematicky je taková teze formulovatelná, ale těžko ji přijmout jako popis vědomí. Deskriptivně je zjevně nepřípustná. Když jsme si vědomí časové jednoty, v níž se odstiňuje tón, jsme si (pre-reflexivně) vědomi pouze *jedině* kontinuální jednoty, která trvá jako tatáž, dokud trvá názor časového předmětu. Aby Husserl mohl celý problém zvládnout, musí učinit několik zásadních rozhodnutí. Zaprvé v závěru rukopisu č. 50 začne Husserl odlišovat primární vzpomínku (primární paměť) a retenci.

„Paměť je výraz, který se vždy vztahuje ke konstituovanému časovému předmětu; retence je ale výraz, který lze využít k označení (zásadně jiného) intencionálního vztahu fází vědomí k fázím vědomí, přičemž fáze vědomí a kontinua vědomí nemohou být samy interpretovány jako časové předměty.“⁶⁰

V pozdní vrstvě *Přednášek* toto rozlišení figuruje jako rozlišení dvojí retencionality.

„Každé odstínění vědomí druhu ‚retence‘ má dvojí intencionalitu: jednu tu, jež slouží pro konstituci imanentního objektu, tónu, to jest tu, kterou nazýváme ‚primární vzpomínkou‘ na (právě prožitý tón) nebo zřetelněji retenci tónu. Druhá je ta, jež je konstitutivní pro jednotu této primární vzpomínky toku, totiž retence je vjedno s tím, že je ještě-vědomím, zadržujícím, právě retencí, retencí uplynuvší retence toku.“⁶¹

Jinými slovy, časová jednota se konstituuje ve vzpomínce *díky* příčným retencím. Každá nová fáze znění melodie *díky* nim zdědí příslušný úsek předcházející primární vzpomínky, ten takříkajíc „klesne“ do její svislé osy. Ta v následujícím okamžiku *díky* retenci celá klesne do následující svislé osy nové primární vzpomínky. Zachovává se však i minulost tohoto klesání (retence retencí). Názorná je však *jen* konstituovaná časová jednota jakožto korelát aktuálního vjemu a primární vzpomínky, a to navíc v slabém smyslu (její názornost lze učinit tématem reflexe), v pravém smyslu je názorný fenomenální předmět s objektivními časovými určeními. Husserl zároveň na úrovni absolutního vědomí opouští schéma obsah – pojetí a vrací se k terminologii, která je téměř k nerozeznání od Brentanovy. Retence je nyní originální syntézou časovosti

⁵⁸ Husserl (1985, s. 194–195).

⁵⁹ Tamtéž, s. 196.

⁶⁰ Tamtéž, s. 199.

⁶¹ Tamtéž, s. 80.

(původní asociací). Retencionální modifikace primární modifikace se děje „sama od sebe“ a nepotřebuje k tomu nějaké pojmání obsahů. Máme tedy vědomí o *trvajícím rozvíjení* aktuální časové jednoty (či obecně vzato máme vědomí o trvajícím proudu vědomí), které je podmínkou pro konstituci časové jednoty. Husserl však zdůrazňuje, že konstituce tohoto proudu už vlastně není konstitucí, nýbrž čistou spontaneitou čili samokonstitucí vědomí jakožto proudící jednoty v sobě samém.

„Proud vědomí je si sice sám následností, sám od sebe ale splňuje podmínky možnosti vědomí následnosti.“⁶²

Brentanův argument zde však takřkajíc vrací úder.

„Otázka přece zní, jak mohu dospět k ‚vnímání‘ proudu analogicky k vnímání tónového pohybu. Vnímám vůbec někdy proud [vědomí]? Nemohu fenomenologicky zaujmout takové stanovisko, z něhož jsem místo zaměření na tóny zaměřen na vědomí, na následnost tónových nyní spolu s jejich paměťovými ocasy? Zdá se tedy, že bychom kreslení [časového diagramu] museli přece jen opakovat do nekonečna. To je ale nemyslitelné.“⁶³

Aby se Husserl vyhnul regresi, musí popřít, že by příčně retencionální vědomí bylo vnímáním v jakémkoliv běžném smyslu (během vnímání minulosti fenomenálního časového předmětu nedochází k vnímání minulosti aktů, v nichž se tato jednotka ustanovuje). Vědomí o proudu vědomí (sebevědomí) je dále jakýmsi ur-vědomím, které samo není názorné. Absolutní vědomí samo sebe nekonstituuje jako časově rozlehlý proud, v absolutním vědomí jsou všechny obsahy dány současně, tj. v nyní, ale toto nyní nemá žádnou minulost, vůči které by se mohlo kontrastovat jako přítomnost v normálním smyslu slova. Následnost není v rámci absolutního vědomí časovým průběhem. Nelze tedy říci, že by absolutní sebe-vědomí bylo vědomím nějakého objektu či časové jednoty v jakémkoliv běžném smyslu. Důvod tohoto tvrzení se vykládá v následujícím citátu:

„Není však absurdní pohlížet na časový proud jako na objektivní pohyb? Je! Na druhou stranu je přece vzpomínka něčím, co má samo své nyní a totéž nyní jak například tón. Ne. Tady máme základní chybu. Proud vědomí není žádným procesem, vědomí nyní (Jetzt-Bewußtsein) není samo nyní. ‚Společné‘ bytí retence dané s vědomím nyní není ‚nyní‘, není současné s nyní, něco takového naopak nedává smysl ... Počítek, jestliže jím rozumíme vědomí (a ne imanentní červeň, tón apod., tj. to, co pocítujeme), a právě tak retence, opětá vzpomínka, vnímání atd. jsou nečasové, nejsou ničím v imanentním čase (míra, v níž jsou objektivovatelné v přírodě, v

⁶² Tamtéž, s. 198.

⁶³ Tamtéž, s. 199.

„objektivním“ čase je samostatnou otázkou). Zde běží o nanejvýš důležité věci. Možná o nejdůležitější v celé fenomenologii).“⁶⁴

Dogma o momentaneitě časového vědomí, v němž měl naivně žít Brentano, nakonec není pro Husserla takové dogma. Husserlovo absolutní vědomí je v tomto smyslu jakýmsi pohrobkem přítomnosti vědomí v bodě nyní. Husserl však svou tezi o absolutním vědomí psal již z hlediska svého transcendentálního idealismu. Konstituující vědomí nemůže být částí přírody, nemůže tedy být o sobě obsaženo v bodu přítomnosti objektivního času (může však samo sebe takříkajíc objektivovat v rámci objektivní konstituce přírody). Jelikož veškerý jev následnosti a současnosti se konstituuje díky tomuto vědomí, nemohou se obsahy tohoto vědomí vyznačovat běžnou následností či současností, jsou v tomto smyslu „nečasové“ či lépe řečeno – nachází se v předčasové oblasti. Veškerá určení tohoto vědomí jsou vlastně jen metafory. Otázka, jak může být absolutní vědomí předmětem fenomenologické reflexe, jejíž jednota je přece imanentně časovou jednotou, vede rovnou k pochybnosti, nakolik je absolutní vědomí fenomenologicky vykazatelné. Ve skutečnosti Husserlův postup při zavedení absolutního vědomí – navzdory Husserlovu slovníku – *de facto* upomíná na transcendentální argumenty o podmínkách možnosti empirického vědomí, jimiž se vyznačoval německý idealismus. Vzhledem k tomu je otázkou, zdali Husserlův plán fenomenologie jako obratu k názornému popisu věcí samých nedospěl v řešení problému nekonečně nekonečného regresi pomocí koncepce absolutního vědomí spíše ke svému konci než ke svému východisku.

Závěr

Pokusili jsme se krátce načrtnout Brentanovu teorii časového vědomí v té verzi, v níž působila na Husserlovy přednášky. Zároveň jsme chtěli poukázat na hlubší motivace, které Brentana vedly k tomu, aby popřel časovou extenzi vnitřního vnímání, a na argumenty, které proti ní uvedl. Brentano pojal vědomí času jako vědomí, jehož všechny momenty jsou současné a obsažené v bodě přítomného nyní. Tato teze stojí v napětí s tezí, že vše reálné, včetně vědomí, musí nějakou dobu trvat a že o tomto trvání víme. Zatímco druhý bod se Brentano pokoušel (ne zcela úspěšně) vysvětlit svou teorií paměti, která nám ukazuje kontinuum minulých celků vědomí, první ponechal bez jasného ontologického založení.

V Husserlově přepracování Brentanova pojetí intencionality se z časovosti vnitřního vnímání stává podmínka konstituce objektivního času, neboť názor (časová jednota jevového průběhu názorné danosti fenomenálního předmětu), v němž se časový objekt „odstiňuje“, se musí konstituovat jako imanentní časová jednota. Toto

⁶⁴ Tamtéž, s. 200.

odstiňování lze také pojmut jako souhru dvou kontinuí časových jednot, a sice imanentního trvání proudu počitků a imanentního trvání proudu jejich pojetí. Husserl však v kritice, která zazněla v roce 1905, podcenil Brentanovu teorii. Jak výtka, že Brentano nevysvětluje konstituci časových jednot pomocí schématu obsah pojetí – pojetí, tak výtka, že přítomná současnost aktů jakožto podmínka konstituce časové jednoty je dogma, si zpočátku nevšímají nebezpečí nekonečného regresi, jehož si byl Brentano vědom, a nesouladu s běžnou zkušeností vnímání. Husserl se s Brentanovým argumentem nekonečného regresi seznámil v roce 1908, což dokládá rukopis *O primární modifikaci paměti*. Snaha tento regres vyřešit, vedla k opuštění schématu obsah pojetí – pojetí a k zavedení pojmu absolutního vědomí. Zároveň došlo k ostrému odlišení příčné retencionality, v níž se spontánně konstituuje trvajícím proud absolutního vědomí od retence ve smyslu primární vzpomínky. Absolutní vědomí je však paradoxně nečasové či spíše předčasové, čímž se všechny jeho charakteristiky, včetně hovoru o proudu, ukazují být pouhými metaforami. Toto vědomí také nemůže být předmětem vnímání v žádném běžném smyslu a jeho dostupnost pro reflexi je nevyřešeným tématem. Společná přítomnost obsahů absolutního vědomí není z hlediska transcendentálního idealismu myslitelná ani jako současnost v běžném smyslu, ani jako obsaženost vědomí v aktuálním nyní času přírody.

Literatura

- Bergmann, H. (1908): *Untersuchungen zum Problem der Evidenz der inneren Wahrnehmung*. Niemeyer, Halle.
- Bernet, R. (1985): „Einleitung.“ In *Texte zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins (1893–1917)*, E. Husserl Meiner, Hamburg, 1985.
- Boehm, R. (1964): „Einleitung des Herausgebers.“ In *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893–1907)*, E. Husserl, Husserliana, Band X. Nijhoff, Hague, 1964.
- Brentano, F. (1874): *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Duncker & Humblot, Leipzig.
- Brentano, F. (1977): *Die Abkehr vom Nichtrealen*. Ed. F. Mayer-Hillebrand, Meiner, Hamburg.
- Brentano, F. (1976): *Philosophische Untersuchungen zu Raum, Zeit und Kontinuum*. Meiner, Hamburg.
- Ehrenfels, Ch. (1890): „Über ‚Gestaltqualitäten‘.“ *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie* 14: 242–292.
- Husserl, E. (1891): *Philosophie der Arithmetik*. Pfeffer, Halle-Saale.
- Husserl, E. (1894): „Psychologische Studien zur Elementaren Logik.“ *Philosophische Monatshefte* 30: 159–191.

- Husserl, E. (1901): *Logische Untersuchungen. Zweiter Teil: Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis*. Niemeyer, Halle.
- Husserl, E. (1979): *Aufsätze und Rezensionen (1890–1910)*. Husserliana, Band XII, Nijhoff, Hague.
- Husserl, E. (1985): *Texte zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins (1893–1917)*. Meiner, Hamburg.
- Husserl, E. (1993): *Briefwechsel, Band IV, Freiburger Schüler*. Nijhoff, Hague.
- Husserl, E. (1996): *Přednášky k fenomenologii vnitřního časového vědomí*. Přeložili V. Špalek & W. Hansel. Ježek, Praha.
- Chalmers, D. (2002): *Philosophy of Mind. Classical and Contemporary Readings*. Oxford University Press, Oxford.
- Chisholm, R. (1981a): „Brentano's Analysis of the Consciousness of Time.“ *Midwest Studies in Philosophy* 6 (1): 3–16.
- Chisholm, R. (1981b) „Introduction to the Theory of Categories.“ In *The Theory of Categories*, F. Brentano, eds. R. Chisholm & N. Guterman, Nijhoff, Hague, 1981.
- Chrudzinski, A. (2005): *Intentionalität, Zeitbewusstsein und Intersubjektivität. Studien zur Phänomenologie von Brentano bis Ingarden*. Ontos, Frankfurt.
- James, W. (1890): *Principles of Psychology*. Holt, New York.
- James, W. (1895): „Presidential Address.“ *Psychological Review* 2: 105–113.
- Kraus, O. (1919): *Franz Brentano, zur Kenntnis seines Lebens und seiner Lehre mit Beiträgen von Carl Stumpf und Edmund Husserl*. Oskar Beck, München.
- Kraus, O. (1930): „Zur Phänomenologie des Zeitbewußtseins.“ *Archiv für gesamte Psychologie* 75 (1–2): 1–22.
- Meinong, A. (1899): „Über gegenstände höherer Ordnung und deren Verhältnis zur inneren Wahrnehmung.“ *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane* 21: 182–272.
- Schuhmann, K. (1977): *Husserl-Chronik*. Nijhoff, Hague.
- Strong, C. A. (1896): „Consciousness and Time.“ *Psychological Review* 3: 149–157.
- Twardowski, K. (1894): *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen*. Hölder, Wien.

K fenomenognozii časového vědomí¹**Towards a Phenomenognoy of Time Consciousness***Hynek Janoušek*

Filosofický ústav
Akademie věd České Republiky
Jilská 1, 110 00 Praha 1
&
Filozofická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové
janousek@flu.cas.cz

Poznámka překladatele

Následující text vydal v roce 1930 Oskar Kraus pod názvem *Zur Phänomenognoy des Zeitbewußtseins* v časopisu *Archiv für die gesamte Psychologie*, 75, n. 1-2, s. 1-22. Obsahuje výňatky z korespondence Franze Brentana a pražského profesora Karlo-Ferdinandovy univerzity Antona Martyho z roku 1895 a část Martyho přednášky o Brentanově teorii časového vědomí z téhož roku. Tématem textu je zdůvodnění přechodu od modelu časového vědomí, který pracuje s časovou modifikací předmětů představování, k modelu, který pracuje s časovou modifikací intencionálního vztahu k předmětu. Ve verzi, která je zde zachycena, jde o přechod ke kontinuální modifikaci aktů souzení, které předmět „kladou“. Čtenáře, který by se zajímal o popis a hlubší zdůvodnění vývoje a povahy Brentanových teorií časového vědomí, bych odkázal na následující texty: Chisholm, R. (1981): „Brentano’s Analysis of the Consciousness of Time“. *Midwest Studies in Philosophy* 6 (1), 3-16, a Chudzimski, A. (2005): *Intentionalität, Zeitbewusstsein und Intersubjektivität, Studien zur Phänomenologie von Brentano bis Ingarden*, Ontos, Frankfurt. V češtině pak na Janoušek, H. (2017): „Brentanova teorie času a časového vědomí“. *Pro-Fil*, 18, no. 1, (v tisku), dostupné online na stránkách časopisu *Pro-Fil*.

Hynek Janoušek

¹ Tento překlad je výsledkem grantu GAČR P401/11/0371 „Apriorní, syntetické a analytické od středověku po současnou filosofii“, realizovaném na Filosofickém ústavu AV ČR a Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

I.

Anton Marty Franzi Brentanovi

Praha, 9. března 1895

Drahý příteli a učiteli,

dostal jsem se do časové tísně ohledně jedné kapitoly svých psychologických přednášek. Slíbil jsem, že odpřednáším pozměněnou nauku o čase, ale nyní, když k tomu má neprodleně dojít, vidím, že věc mi není zcela jasná. Myslel jsem, že k ní mám poznámky, které by mě v nejasných bodech přivedly na správnou cestu. Tyto poznámky ale nemohu najít a nevím, jak jinak si rychle poradit, než vás poprosit, zda byste mi nepřispěchal na pomoc a pokud možno mi obratem neodepsal (kapitolu mám totiž probírat již příští úterý).

1. To, co lze nazývat názorem času, je ve skutečnosti názorem zvláštního modu souzení. Jak se slepou vírou vnějšího názoru, tak s evidencí vnitřního názoru se pojí kontinuum soudů, které nazíraný obsah posuzují a časově odsunují jako stále více a více minulý.

(Poznámka F. Brentana: k bodu 1. „srov. v mém dopise e a f“.)

2. Toto kontinuum vztahů soudů a právě tak i názor času, který se k němu váže, jsou ohraničené. Představa předchozí minulosti a budoucnosti je pojmový útvar vytvořený na základě *analogie* s daností onoho názoru a soud, že něco je budoucí či že něco bylo včera, není téhož druhu jako onen modus soudu, nýbrž má jen specifickou matérii, která předpokládá jeho reflexi.

(Poznámka F. Brentana: k bodu 2. „srov. v mém dopise g a h“.)

3. Toto kontinuum má *jednu* dimenzi.
4. Jak se to má s nereálným charakterem časových určení? Zdá se, že nereálnost minulosti neplyne pouze z intencionality, neboť vztah k intencionálnímu je dán i u přítomně existujícího. Přítomné je to, co dává podnět k soudu: že je.

(Poznámka F. Brentana: „srov. v mém dopise m“.)

Obdobně: minulé je to, co dává podnět k onomu specifickému modu souzení. Proč tedy není „minulý“ také pouhým aoristem jako [„]existující[“]? Pokud se jedná o modifikující predikát, musí to spočívat v něčem jiném.

5. Jak se to má s odpadnutím modifikující abstrakce, o kterém také hovoříte?

(Poznámka F. Brentana: „Nerozumím otázce. Snad se k ní vztahuje h“.)

Spěchám, předem tisícere díky.

Váš oddaný

A. Marty

II.

Franz Brentano Antonu Martymu

Vídeň, nedělní večer, březen 1895

Drahý příteli!

Jelikož ani dnes nejsem ještě zcela při síle, nevím, zda vašemu přání dostatečně vyhovím.

Podle mne uděláte nejlépe, když:

- a) předeštríte staré hledisko,
- b) uplatníte proti němu pochybnosti, zejména, že kontinuum by mělo tvořit cosi heterogenního. Dále, že nereálné by se od reálného lišilo méně, ba dokonce nekonečně méně než nereálné od nereálného.

Poté

- c) můžete probrat předešlý názor, který jsem kdysi – nezávisle, avšak ve shodě s Millem – hájil, a ukážete, proč se musel ukázat jako neudržitelný. (Podle tohoto názoru by čas nebyl vůbec kontinuem).

Poté

- d) proč jsem ho přesto obnovil, byť s podstatnými změnami.
- e) Tuto obnovu připravil náhled, k němuž jsem došel zcela nezávisle na těchto úvahách, totiž že každý počitek je spojen s afirmací toho, co je pocíťováno. (Nezrušitelně, neodpadá ani s poznatkem, že dotyčný fenomén není skutečný. Srovnání s vyšší a nižší žádostivostí. Totéž platí o *proterestezi*.)
- f) Právě tak, jako by člověk mohl přijmout, že předmět *proteresteze* se kontinuálně modifikuje, lze si také myslet, že předmět se nemění, nýbrž že kontinuální změnu podstupuje afirmace, která se na něj vztahuje.

(Mody afirmace se ukazují být rozmanité, a to zejména rozdíl asertorické o apodiktické [afirmace]. Zde bychom měli pouze jeden druh modů s kontinuálně variujícími *species*.)

- g) Jinak se zprvu nezdá, že by se oproti dřívějšku něco změnilo. Tak, jako byla dříve v *proterestezi* ohraničená kontinuální řada předmětů, je v ní nyní ohraničená

kontinuální řada modů afirmace téhož předmětu. S ní by člověk mohl dále pracovat analogicky.

h) V každém případě zbývá prozkoumat, zda nyní není myslitelné mnohé z toho, co předtím myslitelné nebylo, např. opravdový modus budoucnosti v očekávání. Musíme se mít na pozoru před tím, abychom zde nechtěli příliš rychle zamítat. Něco takového by bylo zvláště významné pro psychologii zvířat a pro otázku, zda zvířata mohou mít nějakou představu o budoucnosti a něco příbuzného toužení a usilování. Podle staré teorie se něco takového zdálo podstatně a definitivně vyloučené.

i) Je zjevné, že pochybnosti (b) v nové teorii skutečně nevznikají.

k)² Jak by šlo také poukázat, okolnost, že „sloveso“ („*Zeitwort*“) je výrazem afirmace, podporuje názor, že časové diference souvisí s diferencemi afirmace.

l) Zdá se, že i běžný názor je slučitelnější s náhledem, podle nějž je předmět, který je afirmován jako přítomný či minulý atd., tentýž.

m) Tak, jako [„]přítomný[“],[„]existující[“] označují něco, co má být dotyčným způsobem afirmováno, značí také přirozeně i [„]minulé[“] a [„]více[“] či [„]méně minulé[“]. Pak si lze samozřejmě vytvořit i obecnější pojmy, jako např. pojem toho, co kdysi minulo; to [„co] je třeba afirmovat způsobem afirmace ze zahrnující skupiny způsobů afirmování.

Takto ve spěchu a zajisté velice neúplně. Doufám však, že pro vás srozumitelně. Kvůli strachu, že můj dopis by mohl dorazit příliš pozdě, nemohu otálet s jeho odesláním.

III.

Čas

(Z *Martyho univerzitní přednášky o Brentanově nauce o času, 1895.*)

Je pozoruhodné, že časové rozdíly vyjadřuje řeč kopulou, která je přece znakem přijetí či odmítnutí. O to se asi opírali již starší filosofové, kteří počítali rozdíly času mezi rozdíly soudu.

Již u Aristotela nacházíme náznak v tomto smyslu, není ale jasné, zda považuje čas za rozdíly v materii nebo ve funkcích soudu.

Tomáš Akvinský se k tomu také vyjadřuje, dokonce se podle všeho kloní k založení jednoho z hlavních rozlišení soudů na rozdílech času (komentář k Aristotelově knize *Περὶ Ἐρμηνείας, Lectio 13*). Mluví tam o pěti hlediscích *divisio enuntiationum*: 1.

² V originále následuje místo bodu j) ihned bod k).

unitas, 2. *qualitas*, 3. *tempus* (ať již jde o *enuntiatio de praesente*, *de praeterito*, *de futuro*), 5. *materia* (*de necessitate*, *impossibilitate*, *contingentia*).

Na základě toho se lze asi domnívat, že Tomáš nepovažoval rozdíl času za pouhý rozdíl materie. V novější době John Stuart Mill v první knize své *Logiky* zcela jasně konstatoval, že rozdíly času – přítomnost, minulost a budoucnost – nepovažuje za rozdíly *matérie* soudu, nýbrž za rozdíly ve způsobu soudového postoje, obdobně jako třeba kvalitu. Domnívá se, že minulé, přítomné a budoucí se netýká predikátu, nýbrž predikování.

Také Brentano, nezávisle na Millovi, hájil takovouto nauku před asi pětadvaceti lety (1868–1870) v přednáškách, jichž jsem byl posluchačem. Když někdo něco afirmuje jako přítomné či minulé, afirmuje, jak se domníval, tutéž *matérii*, kdežto způsob afirmace se v obou případech liší. Záhy se však od této nauky odvrátil, zejména proto, že v tomto pojetí by čas netvořil kontinuum. Mill – a tehdy také Brentano – totiž řadil přítomnost, minulost a budoucnost ke třem diskrétním *species* rodů soudu. Znovu tedy přesunul čas do *matérie* představ.

To se zdá být obzvláště patrné u místního pohybu.

Když si představujete tuto tužku, kterou kroužím, nepředstavujete si ji pouze v jednom bodě (v takovém případě byste si představovali, že se nachází v klidu), nýbrž jako vyskytující se v různých bodech dráhy, avšak ne tak, že by se v nich vyskytovala současně (to byste si představovali tělesný blok o délce proběhlé dráhy), nýbrž spíše byste si ji představovali na různých místech dráhy jako více a více minulou. A sice tak, že je vám specifickým způsobem *názorné*, že těleso je na nich více a více minulé. Tento názor je záležitostí specifické činnosti fantasmie, nikoliv však té činnosti fantasmie, která se tak obvykle nazývá, neboť ta není zcela původní, nýbrž tvoří jen na základě zkušenosti a získaných dispozic. V představě minulosti máme oproti tomu cosi *absolutně nového*, co nemá ve zkušenosti vůbec žádnou obdobu. Tím, že si to, co bylo minulé, představuji jako více a více minulé, vstupuje do mého představování absolutně nový moment a Brentano proto tuto činnost fantasmie pojmenoval v protikladu k získané asociaci *původní asociací*.

Domníval se tedy, že díky tzv. „původní asociaci“, tj. díky *specifické* vrozené činnosti fantasmie na každou počítkovou či vněmovou představu navazuje kontinuální řada fantasmijních představ, které reprodukuje vnímaný obsah a *zároveň ho mění či modifikují takovým způsobem*, že k němu připojují moment minulosti, a sice vzdálenější a vzdálenější minulosti, takže se jeví takřkajíc časově posunutý.

Tato činnost fantasmie, kterou také nazýval *proteresteze*, je natolik živá, že každý je přesvědčen, že vnímá pohyb a obecně vzato změny, následnosti, že vidí pohyby, slyší melodie.

Toto kontinuum názorných fantasijských představ je natolik rozsáhlé, že postřehujeme pohyb, který není příliš pomalý, a právě tak rozpoznáváme melodii jako takovou. Přesto trvání nepřesahuje zlomky vteřin. Celá věta, kterou k vám pronáším, vám není přítomná tímto názorným způsobem, nemluvě o celé přednášce, nýbrž po chvílce se opět vzdálí a poté musíte reprodukovat to, co předcházelo, zcela obvyklým způsobem prostřednictvím získané paměti. Myslím, že nejlépe se vám to objasní, když vezmeme v potaz pohyb.

Proč člověk nevidí trávu růst? Protože tento pohyb je příliš pomalý na to, aby mohl spadat do této specifické, názorné činnosti. Kdyby byla činnost fantasmie, která podržuje pocíťované a časově ho odsouvá, neomezená, museli bychom, pokud bychom dostatečně dlouho přihlíželi, vidět trávu růst.

Další příklad. „Vidíme“, jak se na hodinách pohybuje vteřinová ručička. Proč nevidíme hodinovou ručičku? Očividně proto, že její pohyb je tak pomalý, že již nespadá do oblasti fantasijské činnosti, která nám ho názorně předvádí. Tento krátký kus minulosti je ale celkem naší názorné představy času a mimo něj si představu vzdálenější minulosti tvoříme pouze pojmově a právě tak – na základě analogie k „dříve“ a „později“ danými v názoru – si tvoříme i pojem budoucnosti. Má se to zde podobně jako v případě názoru prostoru. Názorně je nám toho dáno jen velice málo. Naše vizuální pole je neobyčejně úzké, a přesto tento malý kapitál umíme nesmírně rozhojnit. Prostory pojmově rozšiřujeme do nekonečna. A tak vycházíme z malého, názorného kusu názoru času, který fantasmie nechává v každém okamžiku opět odejít, tvoříme si pojmy nezměrných časů, hovoříme o miliónech let.

Celek těchto časových určení, těch, která jsou nám názorně dána, a těch, která si k nim pojmově konstruujeme, je analogický k nekonečné linii, tj. species se proměňují v jedné dimenzi, a sice potencionálně do nekonečna. Jinými slovy: neexistují přirozené poslední species, nýbrž to, jaké konkrétní hranice má náš názor času, je záležitostí naší specifické organizace a trvání časového názoru by se mohlo u různých individuí a různých smyslů lišit.

Jelikož časová species tvoří kontinuum, takže je jich vždy spolu dáno mnoho, ba dokonce nekonečné množství, jsou s nimi vždy v názoru spoludány i relace a to podpořilo známý klam, totiž že čas jako takový je čímsi pouze relativním, např. Leibniz se proto domníval, že čas je následnost. Ve skutečnosti není samozřejmě čas následností, nýbrž následnost předpokládá čas. *Dříve* nebo *později* jsou časové relace, které předpokládají absolutní časová určení, podobně, jako tomu je v případě místa.

Přece jen je však něco, co v případě místa nefiguruje! Časová určení, která se prostřednictvím proteresteze přidružují jsou *modifikující* predikáty, nikoliv predikáty *determinující*.

Objasnit to lze jen na příkladech. Červeň, která je zde, a modř, která je tam, jsou skutečnou modří a červení. Predikáty „zde“ a „tam“ jsou determinující. Minulý tón není oproti tomu skutečný tón, včerejší či budoucí déšť není skutečný déšť. Nikdo v něm nezmokne. „Minulý“ a „budoucí“ jsou modifikující predikáty, právě tak predikáty „namalovaný“, „představovaný“, „milovaný“, „nenáviděný“, „chtěný“ apod.

Tím to však nekončí. *Všechny tyto predikáty proměňují to, co je reálné, v nereálné.* Představovaný „zámek“ nejenže není zámek, nýbrž není vůbec ničím skutečným. Právě tak minulé jako takové, budoucí jako takové.

... Právě tato zvláštnost, totiž že to, co je minulé a budoucí, není reálné, však vyvolává vážnou pochybnost ohledně právě vyložené nauky, že časové rozdíly jsou záležitostí představovaných obsahů. Pokud je čas, právě tak jako prostor, kontinuum, pak zde musí kontinuum tvořit zcela heterogenní složky, dokonce tak heterogenní jako je reálno a nereálno – a to je nanejvýš problematické. Pak totiž musí přítomná červeň kontinuálně souviset s minulou červení. A pokud je sjednocena v kontinuu, pak se, ačkoliv prvá je reálná a druhá nereálná, odlišuje méně než nereálná od nereálné, dokonce infinitesimálně, tj. nekonečně méně! Jak by něco takového bylo možné? Barvy a tóny přece netvoří kontinuum. Proč ne? Protože jsou různého druhu. Přesto si jsou přeci jen bližší v té míře, nakolik jsou obě čímsi reálným. Minulé a budoucí oproti tomu odděluje mnohem větší propast než tóny a barvy.

Zde narážíme na velký problém. (Ze starších skript můžete zjistit, že i v době, kdy jsem zastával starší názor, jsem zdůrazňoval jeho obzvláštní závažnost a záhadnost.)

Abychom tento problém mohli odstranit z cesty, zdá se, že se přeci jen budeme muset opět vrátit ke starému názoru, že čas není záležitostí představovaného *obsahu*, nýbrž *modu* soudu, a také Brentano se k němu nyní kloní, byť ve výrazně změněné podobě. Obnovení tohoto stanoviska připravilo přesvědčení, jež bylo získáno zcela nezávisle na něm, a sice *že každý počitek je původně a nezrušitelně spojen s uznáním pocíťovaného*.

Již jsem se častěji zmínil o tom, že *dítě instinktivně a na základě vrozeného sklonu považuje za pravdivé vše, co se mu jeví. Přihlédneme-li blíže, ukazuje se, že tuto instinktivní víru nelze od počítku vůbec oddělit*.

Tato smyslová víra, mohu-li to tak vyjádřit, na níž se zakládá i tato bezprostřední víra ve vnější svět, je sice vyšším stupněm poznání takřkajíc suspendována, nelze ji však vykořenit. Nejde o superponovaný akt, neboť k pojmu superponovaného aktu patří jednostranná oddělitelnost. Spíše je tomu tak, že *počitek je akt*, který obsahuje dvě neoddělitelné části, a sice *názor fyzického fenoménu a jeho asertorické uznání*.

Proti tomu lze namítnout, že se od této smyslové víry, která je tak patrná u dětí a v případech smyslových klamů, můžeme přece oprostít. Zcela nepochybně se to tak má mít s fyzikem, filosofem, fyziologem, a do jisté míry již s obyčejným člověkem. Na to

je třeba odpovědět takto: v případě tzv. oprostění od smyslové víry nacházíme ve skutečnosti dva soudy. Na základě rozumové úvahy vzniká soud rozumu, náhled, určitý poznatek. Onen instinktivní soud však přitom trvá. Trvá a prosazuje se navzdory opačnému poznatku, že fenomén není skutečný. (Již u Aristotela se k tomu nachází poukaz na známý smyslový klam s kuličkami mezi překříženými prsty. Stokrát si můžete říkat, že jde pouze o jednu kuličku. Smyslový klam, že jsou dvě, přesto nadále trvá.) I Helmholtz ohledně optických klamů opakovaně zdůrazňoval, že trvají i poté, co jsme nahlédli omyl a tudíž rozumově soudíme opačně. Obecně známým případem jsou perspektivní klamy.

Tento protiklad nižšího a vyššího souzení má svou obdobu v oblasti emočně-volních činností. I mezi nižší a vyšší touhou existuje očividný konflikt. Velmi často totéž zároveň milujeme a nenávidíme, smyslově milujeme slepě, nenávidíme z vyšších, etických ohledů. Když asketa nebo kdokoliv z nás za jistých okolností potírá určité smyslové touhy a volí opak, protože se z etických důvodů drží zpět, pomíjí snad smyslová touha? Nikoliv, nadále trvá. Odtud také nauka moralistů, že tzv. *motus primoprimum voluntatis* není hříšný, protože ho neovládáme, protože je dokonce nevykořenitelný.

V tomtéž vědomí se proto může nalézat protikladný nižší a vyšší soud, a domnívám se, že mohu s jistotou trvat na tom, že ke každému smyslovému názoru patří jakožto část téhož fundamentálního aktu nedílně a nezadržitelně víra v jeho obsah.

Takováto víra nepatří pouze k počítku, nýbrž také k proterestezi. Tímto smyslovým způsobem se naše víra netýká jen současného tónu, ale také tónu bezprostředně předcházejícího. I zde akt názoru zároveň obsahuje afirmující soud. Namísto toho, abychom v kontinuální modifikaci mysleli předmět proteresteze, nabízí se přeložit tuto modifikaci do afirmace, která se ho týká, zatímco předmět se nemění. Předmět proteresteze je tentýž jako předmět počítku, je však spojen s modifikujícím způsobem afirmování. Stále např. nazíráme a afirmujeme červeň, tato afirmace ale podléhá kontinuální změně, a je tím, co předmět takřkajíc časově odsunuje a co tvoří zdroj našeho pojmu času.

Víme přece již, že existují rozmanité způsoby afirmace, např. evidentní afirmace jako zvláštní způsob oproti slepé, motivovaná jako zvláštní způsob oproti nemotivované. Právě tak je i časová afirmace zvláštní modifikací, až na to, že přitom máme dán druh modů afirmování s kontinuálně variujícími species. Mody afirmování zde tvoří jednodimenzionální kontinuum. Toto kontinuum je celkem vzato ohraničené, jak jsem již říkali na základě předchozího názoru, a sice relativně úzce ohraničené.

Podle předchozího názoru jsme měli omezenou kontinuální řadu předmětů, které jsou vždy jinak modifikovány, zde máme kontinuální řadu modů afirmace téhož předmětu.

Přirozeně i podle nového názoru nadále platí, že čas nelze identifikovat se vztahy předcházení a následování, nýbrž že tyto vztahy se zakládají na absolutních určeních. Nemění se také, že omezení nespočívá v povaze časových species, naopak, pojmově lze kontinuum donekonečna konstruovat, takže představuje analogon nekonečné přímky.

Vidíte tedy, že řada bodů zůstává podle nového i starého názoru beze změn. Jeden však odpadá, a sice potíže, která činila starší názor tolik problematickým, totiž že dopouštěl, aby reálné a nereálné tvořily kontinuum. Nyní na sebe totiž kontinuálně navazují mody afirmování, a ty jsou všechny reálné. Předmět oproti tomu trvá beze změn, minulá červeň nenavazuje na přítomnou červeň, nýbrž červeň trvá, aniž by se měnila.

Pokud se někdo zeptá: Existuje nyní vůbec ještě názor času a co to vlastně je? Odpovíme: Tento titul si nezaslouží názor fyzických fenoménů, nýbrž názor psychického fenoménu, resp. kontinua psychických fenoménů, kontinuálně variující řady modů soudu – a zde je třeba hledat zdroje všech časových pojmů. Na základě tohoto názoru ohraničeného kontinua specifických modů afirmace si totiž posléze můžeme vytvořit pojmy vzdálenější minulosti a pojmy budoucnosti, jejíž názor ve vlastním smyslu nemáme.

Nasadě je ještě jedna otázka. Časová určení přece připisujeme věcem. Mluvíme o „včerejším dešti“, o „dnešním obědě“, o „budoucí zkoušce“ a to přece nejsou mody afirmování, nýbrž věci zcela jiného druhu.

Odpověď zní: Tyto predikáty označují vztahy k možným soudům specifického modu afirmování.

Připomeňte si pojem existence! Jak jsem se vyjádřili k tomu, co je existující? Existující je to, co má být afirmováno. Právě tak jako přítomně existující znamená to, co má být tímto způsobem afirmováno, znamená minulé a dříve či později minulé to, co má být tímto způsobem modifikovaně afirmováno, a tyto predikáty nejsou reálné.

Samozřejmě, že pak si lze vytvořit obecné pojmy, jako například „to, co kdysi minulo“. A to neznamena nic jiného než to, co je třeba afirmovat nějakým modem afirmace ze zahrnující skupiny způsobů afirmování. Millova a dříve také Brentanova chyba spočívala v domněnce, že „minulé“ je jednou species a „budoucí“ jinou species. Čas by pak netvořil kontinuum. To, co nazýváme minulé, je pouze obecnější jméno pro zahrnující skupinu species, které infinitesimalně variují, ale každý se od všech ostatních liší.

Nic jistějšího podle mne o temném pojmu času – neboť ten určitě patří k těm nejtemnějším – říci nemůžeme.